

วรรณคดีที่เกี่ยวข้อง

ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ เป็นนักการศึกษาที่มีแนวคิดและบทบาทสำคัญในการพัฒนาการศึกษาของประเทศไทย ให้เจริญก้าวหน้าเป็นอย่างยิ่ง โดยเฉพาะการจัดการศึกษาในระดับประถมศึกษา ซึ่งผู้วิจัยมีความสนใจที่จะศึกษาถึงแนวคิดและบทบาททางการประถมศึกษา ของ ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ และในการวิจัยครั้งนี้ได้ศึกษาปัจจัยสำคัญที่เกี่ยวข้อง ได้แก่ อัตชีวประวัติ การศึกษา หน้าที่ราชการและการทำงาน และสภาพการณ์ต่าง ๆ ที่มีผลต่อแนวคิด

อัตชีวประวัติและภูมิหลัง

บุคคลสำคัญทางการศึกษาของประเทศไทยที่มีถิ่นกำเนิดในชนบทห่างไกล แต่สามารถไต่เต้าจากชีวิตของครูชนบทในถิ่นกันดาร จนมาดำรงตำแหน่งสำคัญสูงสุดทางการศึกษา รับผิดชอบการจัดการศึกษาทุกระดับของประเทศ ประสบผลสำเร็จทั้งหน้าที่การงานและชีวิตครอบครัว ใช่ว่าจะเป็นเพราะโชคชะตาบันดาลหาได้ไม่ แต่เป็นเพราะความรู้ ความสามารถ และสิ่งสมประกอบการณ์ความมุ่งมั่น ตั้งใจจริงที่จะพัฒนาการศึกษาของประเทศไทยให้เจริญก้าวหน้า และการมีวิสัยทัศน์ที่กว้างไกล จึงทำให้ท่านได้รับการยกย่องว่าเป็น "ผู้ยิ่งใหญ่ในวงการศึกษา" (วิชัย ตันศิริ, 2536) ชีวประวัติและภูมิหลังของท่าน ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ จึงเป็นชีวิตที่น่าสนใจ ควรนำมาศึกษาเพื่อเป็นแบบอย่างที่ดีแก่นุชนรุ่นหลังเป็นอย่างยิ่ง

ชีวิตในวัยเด็ก

ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ เกิดเมื่อวันที่ 1 มกราคม พ.ศ. 2465 ที่ตำบลอาจสามารถ อำเภोजังอาจสามารถ ในจังหวัดร้อยเอ็ด เป็นบุตรคนโตของ นายฮ่วยกี สวัสดิ์พาณิชย์ และนางทองอ่อน สวัสดิ์พาณิชย์ มีน้อง 5 คน คือ

นางสมบุญ ชาวศรี
 นางสมจิต ชัยยศ
 นางสาวสมฤทัย สวัสดิ์พาณิชย์
 นายสมศักดิ์ สวัสดิ์พาณิชย์
 นางสมนึก ต้นสกุล

เมื่อท่านยังเล็กเป็นลูกที่เลี้ยงยากเจ็บป่วยอยู่เสมอ บิดาและมารดา จึงนำไปยกให้เป็นลูกของพระ ตามความเชื่อของคนในถิ่นนั้นว่า จะทำให้เลี้ยงง่ายขึ้น พระจึงเป็นผู้ตั้งชื่อให้ว่า "ก้อ" (ชูศรี สวัสดิ์พาณิชย์, 2539) เพื่อให้มีชื่อเป็นสิริมงคล เป็นการริเริ่มชีวิตใหม่ที่ดี ชื่อของท่านนับว่าเหมาะสมที่สุดเพราะท่านได้เป็นผู้ริเริ่มก่อตั้งโครงการต่าง ๆ ที่เป็นประโยชน์ต่อวงการศึกษาย่างมากมายในเวลาต่อมา

บิดามารดาของท่านมีอาชีพค้าขาย มีร้านค้าขายเครื่องทองบวชและของใช้ที่จำเป็นต่าง ๆ ตั้งอยู่ในตลาดอำเภออาจสามารถ เป็นร้านไม่ใหญ่นัก นอกจากมีสิ่งของที่ใช้ในงานบวชแล้วในร้านก็จะมีหนังสือสวดมนต์ ซึ่งในหนังสือสวดมนต์แต่ละเล่มจะมีนิทานธรรมะแทรกอยู่ทุกเล่ม มารดาของท่านเป็นคนชอบอ่านหนังสือก็จะอ่านนิทานธรรมะให้ท่านฟังอยู่เสมอ เมื่อท่านเข้าโรงเรียนแล้วสามารถอ่านหนังสือได้เอง จึงชอบอ่านนิทานจากหนังสือสวดมนต์เหล่านี้เป็นประจำ ดังที่ ชูศรี สวัสดิ์พาณิชย์ (2539) ให้สัมภาษณ์ว่า

...ท่านเป็นคนชอบอ่านหนังสือ ครอบครัวนี้ คือ คุณแม่ท่านชอบอ่านหนังสือ แล้วที่บ้านท่านขายเครื่องเตรียมบวชก็มีหนังสือของพระท่านก็อ่านหนังสือของพระทุกเล่มชอบมาก ความที่บิดาของท่านเป็นคนค่อนข้างดุเสียงดัง ส่วนมารดาเป็นคนอารมณ์ดี ท่านจึงชอบมาคลุกคลีกับมารดาเสียเป็นส่วนใหญ่ ทำให้เห็นแบบอย่างการอ่านหนังสือของมารดามาตั้งแต่ยังเด็ก ท่านจึงชอบอ่านหนังสือทุกอย่าง ชีวิตในวัยเด็กของท่านก็เล่นเหมือนเด็กชนบททั่ว ๆ ไปเล่นทุกอย่าง แต่สิ่งที่ท่านทำไม่ได้ คือ อ่านหนังสือ เวลาว่างท่านต้องอ่าน อ่านแม้กระทั่งกระดาษหนังสือพิมพ์ที่เขาใช้ห่อของมาส่งที่ร้านท่านก็แกะเอากระดาษหนังสือพิมพ์มาอ่าน เพราะสมัยนั้นอำเภออาจสามารถหาหนังสืออ่านยากมาก...

นิสัยรักการอ่านของท่าน จึงได้รับการปลูกฝังมาตั้งแต่ยังเป็นเด็กโดยไม่รู้ตัว นิสัยรักการอ่านการค้นคว้าหาความรู้จากหนังสือ จึงซึบซึบเข้าไปในตัวของท่านตั้งแต่ยังเด็ก ซึ่งแตกต่างจากเด็ก ๆ ทั่วไปในชนบทแห่งนั้น

ชีวิตในครอบครัวของท่าน เป็นครอบครัวที่อบอุ่น แม้จะมีฐานะไม่ค่อยดีนัก แต่ก็พอมีกิน มีใช้ ดังที่ สมจิต ชัยยศ (2539) ให้สัมภาษณ์ว่า "...ที่บ้านไม่มีที่นาไม่ได้ทำนา แม่มาอยู่เป็นแม่บ้านตลอด ช่วยเตี้ยค้าขายก็ไม่ได้ร่ำรวยอะไรมาก ก็พอมั่งจะกินไม่เดือดร้อน" ชีวิตประจำวันในวัยเด็กของท่านก็มีกิจกรรมเล่นซุกซนเหมือนเด็กทั่ว ๆ ไป แต่สิ่งที่ชอบคืออ่านหนังสือของพระที่อยู่ในร้าน นิทานธรรมะ และคำสั่งสอนต่าง ๆ ในหนังสือเหล่านั้นล้วนแต่เน้นการอบรมสั่งสอนให้เป็นคนดี มีคุณธรรม ให้ความรู้และคติสอนใจ ท่านจึงซึมซับเอาคุณงามความดีจากแบบอย่างของเรื่องที่ท่านอ่าน สิ่งสมเข้ามาในตัวของท่านมาเรื่อย ๆ ตั้งแต่ยังอยู่ในวัยเด็ก ประกอบกับการอบรมสั่งสอนของบิดาซึ่งเป็นคนขยัน ซื่อซื่อความเป็นระเบียบและมารดาซึ่งเป็นคนมีอัธยาศัยดี จึงกลมกลืนจิตใจของท่านให้เป็นคนสุภาพ อ่อนน้อม อ่อนโยน มีสมาธิ รู้จักผิดชอบชั่วดี เป็นผู้มั่งมีเหตุผล เป็นคนขยัน และรักความก้าวหน้า

การศึกษา

ชีวิตการศึกษาของศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ เริ่มขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2471 ท่านได้เข้าเรียนชั้นประถมศึกษา ที่โรงเรียนประชาบาลประจำอำเภออาจสามารถ จังหวัดร้อยเอ็ด โรงเรียนต้องใช้ศาลาวัดเหมือนกับโรงเรียนประชาบาลในชนบทที่ห่างไกลทั้งหลาย ดังที่ท่านศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ (2534) เขียนถึงโรงเรียนประถมศึกษาของท่านว่า

...ศาลาวัดอุบลพรทิพย์ หลังเดิมไม่ใหญ่โตนักแต่ก็กว้าง พอที่จะบรรจุนักเรียน 5 ห้องเรียน ซึ่งมีจำนวนรวมกัน 100 กว่าคน โดยเหตุที่ศาลาวัดเป็นอาคารโล่ง ๆ ครูใหญ่จึงต้องแบ่งนักเรียนให้ไปอยู่ตามมุมอันเหมาะสม ส่วนฝาผนังห้องไม่มีเลข ห้องเรียนแต่ละห้องประกอบด้วยกระดานดำ 1 แผ่น โต๊ะและเก้าอี้ของครู 1 ชุด มีารองเขียนสำหรับนักเรียนครบทุกตัว มีารองเขียนเป็นม้ายาว ๆ

เขาได้ระดับหน้าอกของเด็ก พื้นที่ใช้รองเขียนเอียงเล็กน้อย
 มาตัวหนึ่งใช้สำหรับเด็ก 2 คน เด็กนั่งกับพื้น เขียนหนังสือบนผ้า
 เด็กชายนั่งขัดสมาธิ ส่วนเด็กหญิงนั่งพับเพียบ...

จะเห็นได้ว่า แม้สภาพห้องเรียนจะไม่อำนวยความสะดวกการจัดการเรียน
 การสอนนัก ท่านก็สามารถเรียนได้เป็นอย่างดี แสดงถึงความเอาใจใส่
 รักการศึกษามาตั้งแต่อยู่ในวัยเด็ก

การที่โรงเรียนจะต้องใช้ศาลาวัดเป็นห้องเรียน จึงมีความจำเป็น
 ที่จะต้องหยุดโรงเรียนในวันโกน และวันพระ เพื่อให้พระท่านได้ใช้ศาลาวัด
 ในการประกอบพิธีทางศาสนา บางครั้งวัดมีงานเทศกาลประจำปีหรืองานพิเศษ
 อื่น ๆ โรงเรียนก็ต้องหยุดเช่นกัน ดังนั้นเวลาเรียนเวลาหยุดพักก็ต้อง
 สอดคล้องกับกิจกรรมของวัด และชุมชนที่จำเป็นต้องใช้ศาลาวัดนั้นด้วย ดังที่
 ท่านได้กล่าวถึงโรงเรียนเดิมของท่านว่า

... ผมเรียนโรงเรียนประจำบาลที่อำเภออาจสามารถ จังหวัด
 ร้อยเอ็ด ในวันหนึ่งเราเรียนครึ่งวัน เพราะเราเรียนกันที่วัด
 พอถึงเที่ยงเราก็ต้องหยุด เพื่อให้พระท่านใช้ศาลาวัดทำกิจของ
 ท่าน ตอนบ่าย ก็เรียนกันอีก 1 ชั่วโมง แล้วจึงไปฝึกงาน เช่น
 เด็กผู้ชายก็ไปทำเรื่องจักสาน เด็กผู้หญิงก็ไปทำครัว ตัดเย็บเสื้อ
 ผ่าเสิร์จก็ไปทำสวน ปลูกผัก... (ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์, 2534)

จากคำกล่าวข้างต้น ทำให้ทราบว่า การจัดการเรียนการสอนใน
 โรงเรียนของท่านในวัยเด็กนั้น เป็นไปอย่างไม่สมบูรณ์นัก จรูญ มิลินทร์ และ
 คณะ, 2536 ได้เขียนเอาไว้ในหนังสือ นายก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ ผู้ทำประโยชน์
 แก่การศึกษาของชาติอย่างสูงยิ่ง ไว้ว่า

... ตารางสอนประจำวันเริ่มต้นด้วยวิชาเลขคิดในใจ ต่อจาก
 นั้นเป็นวิชาเลขวิธี บางวันก็เรียนวิชาการทำบัญชีด้วย วิชาที่
 เรียนตามหลักสูตร ก็มีวิชาภาษาไทย วิชาความรู้เรื่องเมืองไทย
 วิชาการรักษาตัว วิชาการฝีมือ วิชาการทำสวน วิชาการเรือน

วิชาลูกเสือ และวิชาอนุภาษาฯ ทุกเช้าท่านจะใช้ผ้าห่อสมุดหนังสือ และอุปกรณ์การเรียนซึ่งไม่มีมากนัก สามารถถือไปโรงเรียนและกลับบ้านได้สบาย แทนกระเป๋านักเรียนซึ่งหาได้ยากในสมัยนั้นท่านชอบการเรียนการสอนทุกวิชา เพราะครูสอนอย่างเอาจริงเอาจัง โดยเฉพาะภาคปฏิบัติ ครูจะให้ให้นักเรียนได้ปฏิบัติด้วยตนเองทุกวิชา เช่น การทำสวนปลูกผัก การเลี้ยงหมู เป็ด ไก่ และการค้าขาย ท่านมีความประทับใจการสอนของครูที่โรงเรียนแห่งนี้มาก โดยเฉพาะท่านประทับใจการสอนเรื่องวิธีรักษาความสะอาดของเสื้อผ้า ท่านเขียนเอาไว้ในหนังสืออีसानเมื่อวันวานว่า มีสิ่งหนึ่งประทับใจข้าพเจ้ามาก คือการสอนเรื่องวิธีรักษาความสะอาดของเสื้อผ้า ครูจะพานักเรียนไปที่หนองน้ำ สอนวิธีซักผ้าด้วยการปฏิบัติจริง เมื่อมาถึงโรงเรียนก็จะให้นักเรียนเขียนเรียงความเรื่องวิธีซักผ้า ข้าพเจ้าชอบยกตัวอย่างวิธีสอนเช่นนั้นให้ครูฟังในเวลาไปบรรยายในที่ต่าง ๆ การสอนแบบนี้ ตรงกับวิธีสอนแบบใหม่ที่พวกนักเรียนนอกอุตส่าห์ข้ามน้ำข้ามทะเลไปเรียนมา... (ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์, 2534)

จากความประทับใจของการเรียนการสอนของครูในวัยเด็ก ทำให้ท่านมีความเชื่อว่า การเรียนการสอนต้องเน้นให้ปฏิบัติจริงด้วยตนเอง จะทำให้เด็กสามารถนำไปใช้ประโยชน์ในชีวิตประจำวันได้เป็นอย่างดี การฝึกประสบการณ์ให้เรียนรู้ด้วยตนเองและเกิดผลสำเร็จ จะทำให้เด็กภาคภูมิใจต่อการเรียนการสอน เป็นการสร้างเจตคติที่ดีต่อการเรียนอีกด้านหนึ่งด้วย

เนื่องจากในสมัยนั้นสังคมชนบทเป็นสังคมเกษตร รัฐจึงมีนโยบายที่ให้นักเรียนทุกคนมีความรู้และประสบการณ์เกี่ยวกับการเกษตร และหัตถกรรมท้องถิ่น จึงได้กำหนดหลักสูตรเพิ่มเติมจากหลักสูตรประถมศึกษา โดยให้เด็กที่เรียนจบชั้นประถมซึ่งมีความรู้วิชาหนังสือ อ่านออก เขียนได้และคิดเลขเป็นพอสมควรแล้ว ถ้าไม่ประสงค์จะเรียนต่อชั้นมัธยม ก็ให้เรียนวิชาชีพซึ่งเหมาะที่จะไปดำรงชีวิต หรือประกอบอาชีพในท้องถิ่น เช่น กสิกรรม หัตถกรรม การบัญชี ค้าขาย เป็นต้น เรียกว่า ชั้นประถมวิสามัญอีก 2 ปี ซึ่งท่านก็ได้มีโอกาสเรียนชั้นประถมวิสามัญอาชีพนี้ด้วย ดังที่ จรูญ มลิินทร์ และคณะ (2536)

เล่าในหนังสือ นายก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ ผู้ที่ทำคุณประโยชน์แก่การศึกษาของชาติ
อย่างสูงว่า

...สมัยก่อนพอเรียนจบป.3 เขาก็ให้เรียนต่อ ม.1 เลข สำหรับ
เด็กชาย ถ้าเรียนจบ ป.3 แล้ว หากไม่เรียนต่อ ม.1 เขาจะ
ไม่ให้ให้ออก เขาให้เรียนประถมวิสามัญ คือ เรียน ป.4 ป.5
การเรียนประถมวิสามัญเป็นการเรียนถึงอาชีพ ผมก็ไปเรียน ป.4
เรียนวิชาการค้าขาย การจักสาน การทำสวน บัญชี ฯลฯ พอ
เรียนจบ ป.4 ครูใหญ่ก็บอกแม่ผมว่า ชั้นประถมวิสามัญงานหนัก
ตัวผมเองเป็นคนตัวเล็ก ชี้โรคด้วย ครูใหญ่ก็เลยกลัวว่าจะ
ทำงานไม่ไหว ถ้าจะให้เรียนต่อไป ก็เลยบอกแม่ผมให้ส่งไปเรียน
มัธยม ผมจึงได้ไปเรียนมัธยมที่ตัวจังหวัด ชั้น ม.2 ซึ่งก็ไม่มีปัญหา
อะไร ส่วนมากที่เรียน ป.5 เขาก็เรียนต่อ ม.3 ก็ไม่มีปัญหา ...
(จรรยา มิลินทร์, 2536)

จากประสบการณ์นี้เองทำให้ท่านมีความฝังใจ และเชื่อมั่นใน
ศักยภาพของเด็กในชนบทห่างไกลว่า ถึงแม้การเรียนในชั้นประถมศึกษา จะ
เป็นการเรียนแบบตามมีตามเกิด มาตรฐานการศึกษาสู้ในเมืองไม่ได้ แต่ถ้า
เด็กเหล่านั้นได้รับโอกาสได้เรียนสูงขึ้นไปแล้ว จะสามารถปรับตัวและเรียนได้
ไม่แพ้เด็กในเมือง ท่านจึงยึดหลักการให้การศึกษาคนทั่วไปอยู่เสมอว่า จะต้อง
จัดให้เด็กได้มีโอกาสในการศึกษาแล้วเรียนเท่าเทียมกัน ดังที่ท่านได้แสดง
ความคิดไว้ในคำนำหนังสือ มองการศึกษา : เส้นทางที่เท่าเทียมของคนไทย
ว่า

... เราควรขยายการศึกษาให้แพร่หลายไปถึงคนไทยทุกผู้ทุกนาม เรา
ควรให้โอกาสอันเท่าเทียมกัน ในทางการศึกษาแก่คนไทยทุกคน
เราควรจัดการศึกษาให้แก่ผู้ยากไร้ในชนบท และในเมืองให้มาก
เป็นพิเศษ... (ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์, 2535)

ในปี พ.ศ. 2475 ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ เรียนจบชั้นประถมศึกษาปีที่ 4 มารดาของท่านมีความเห็นด้วยกับครูใหญ่ที่จะส่งลูกไปเรียนต่อในตัวเมืองร้อยเอ็ด แต่บิดาของท่านมีความตั้งใจว่าถ้าท่านจบชั้นประถมศึกษาแล้ว จะให้ไปเมืองจีน มารดาของท่านเป็นห่วงลูกมากจึงรับนำลูกไปฝากไว้ที่บ้านป้าในตัวเมืองร้อยเอ็ด ซึ่งป้าคนนี้เป็นคนที่บิดาของท่านให้ความเกรงใจมาก เมื่อป้าเอ่ยปากว่าจะให้หลานเรียนต่อในตัวเมืองร้อยเอ็ด บิดาท่านจึงยินยอม ท่านจึงได้เข้าไปเรียนต่อชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 2 ที่โรงเรียนร้อยเอ็ดวิทยาลัย ซึ่งเป็นโรงเรียนประจำจังหวัดร้อยเอ็ด ท่านเป็นคนขยันขันแข็ง ชอบค้นคว้าหาความรู้ และอ่านหนังสือตลอดเวลา ทำให้การเรียนของท่านไม่มีปัญหาแต่อย่างใด ท่านเป็นคนเรียนหนังสือเก่ง เป็นที่รักของครูอาจารย์ เป็นศิษย์เก่าของโรงเรียนที่ครู อาจารย์ จะนำมาพูดเป็นตัวอย่างให้นักเรียนรุ่น ๆ หลังได้ฟังเสมอถึงกิตติศัพท์ของการเรียนดี ดังที่ศิษย์เก่าของโรงเรียนร้อยเอ็ดวิทยาลัยรุ่นหลัง ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ เขียนไว้ในหนังสืออนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ ว่า

...สมัยท่านอาจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ เรียนระดับมัธยมศึกษา ท่านสามารถท่องศัพท์ภาษาอังกฤษจากพจนานุกรม ได้เกือบหมด ความขยันหมั่นเพียร ความซื่อสัตย์ และความดีของท่านอาจารย์ ได้ถูกถ่ายทอดสู่คนรุ่นหลังเรื่อยมา... (สมศักดิ์ ตลประสิทธิ์, 2539)

ดังนั้นท่านจึงมีผลการเรียนเยี่ยมมาโดยตลอดโดยสอบได้อันดับที่ 1 ของชั้นทุกปี (จรรยา มิลินทร์, 2536)

โรงเรียนร้อยเอ็ดวิทยาลัย เป็นโรงเรียนใหญ่ที่สุดในจังหวัดเรียกกันโดยทั่วไปว่า "โรงเรียนใหญ่" การเรียนการสอนจัดว่าอยู่ในเกณฑ์ดีมาก จะเปรียบเทียบกับโรงเรียนในสมัยนี้ ก็เห็นจะต้องยอมรับว่าอยู่ในระดับสูงมาก วุฒิของครูโรงเรียนประจำจังหวัดร้อยเอ็ดอยู่ในเกณฑ์ต่ำมีครู ป.ม. เพียงสองสามคน นอกนั้นเป็น ป.ป. และต่ำกว่านั้น แต่การสอนของครูเหล่านั้นเป็นเยี่ยม เอาใจใส่กันจริงจัง เวลาสอนก็เข้มงวด กวดขัน ตรวจแบบฝึกหัดและการบ้านอย่างละเอียด (ก่อก่อ สวัสดิ์พาณิชย์, 2534) ท่านศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ ประทับใจในการเอาใจใส่

การเรียนการสอนของครูใหญ่สองท่าน คือ อาจารย์สัมฤทธิ์ ชุนเมือง และ อาจารย์รอบ ปัทมศิริ เป็นอย่างมาก เพราะท่านได้ส่งเสริมกิจกรรมการเรียนการสอนทุกด้านของโรงเรียน ร่วมงานกับชุมชนทุกครั้ง ทำให้โรงเรียนมีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักของคนทั่วไปในด้านต่าง ๆ เช่น การประดิษฐ์งานฝีมือออกจำหน่าย ออกร้านในงานต่าง ๆ ได้สวยงามที่สุด จัดชบวนแห่เทียนได้ชนะเลิศ มีแถววงที่มีความสามารถสูง งานสำคัญในจังหวัดจะต้องให้แถววงโรงเรียนร้อยเอ็ดวิทยาลัยนำหน้า ไม่ว่าจะในด้านวิชาการ หรือด้านกิจกรรมนอกหลักสูตร โรงเรียนร้อยเอ็ดวิทยาลัยนับว่าเป็นเยี่ยม ดังที่ท่านศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ ได้พูดถึงศิษย์เก่ารุ่นเดียวกับท่านว่า

... เพื่อนรุ่นเดียวกันมาสอบเข้าเตรียมจุฬา ฯ เตรียมธรรมศาสตร์ และโรงเรียนนายร้อย สิบคนผลปรากฏว่าสอบเข้าได้ทั้งสิบคน ได้เรียนต่อจนจบมหาวิทยาลัย เวลานี้ทำงานในตำแหน่งสูงกันทุกคน...
(ก่อก่อ สวัสดิ์พาณิชย์, 2534)

ท่านจึงมีความเชื่อว่าเด็กในชนบทห่างไกลมีศักยภาพสูงไม่แพ้เด็กในเมือง ถ้าได้รับการเอาใจใส่ดูแลจากครูผู้สอนอย่างสม่ำเสมอ ประสบการณ์และความสำเร็จ ด้านการเรียนของท่านที่โรงเรียนร้อยเอ็ดวิทยาลัย จึงเป็นสิ่งประทับใจที่ท่านจดจำไม่รู้ลืม เป็นปัจจัยส่งเสริมทำให้ท่านอยากจะมีอาชีพเป็นครูในชนบท เพื่อจะได้อบรมสั่งสอนให้ความรู้แก่เด็กในชนบทได้มีความรู้ ความสามารถ มีโอกาสพัฒนาตนเองให้สูงเทียบเท่ากับเด็กที่มีโอกาสในเมือง และสิ่งที่ท่านอยากเป็นที่สุด คือ ครูใหญ่ ซึ่งความคิดนี้ได้รับอิทธิพลจากความประทับใจ ในการบริหารงานของครูใหญ่สองท่านที่โรงเรียนร้อยเอ็ดวิทยาลัยมิใช่น้อย ดังที่ ท่านได้กล่าวถึงครูสองท่านไว้ว่า

... การเรียนการสอนของโรงเรียนที่ด้อยเช่นนี้เห็นจะเป็นเพราะความเอาใจใส่ของครูใหญ่สองท่าน ขออนุญาตเอ่ยนามท่านไว้ในที่นี้ด้วย ท่านแรกคือ อาจารย์สัมฤทธิ์ ชุนเมือง ท่านที่สองคือ อาจารย์รอบ ปัทมศิริ... (ก่อก่อ สวัสดิ์พาณิชย์, 2534)

ท่านเรียนอยู่ในโรงเรียนนี้จนจบชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 6 ใน พ.ศ. 2481 โดยสอบได้เป็นที่หนึ่งของชั้น ความมุ่งมั่นของท่านคือ เดินทางไปศึกษาต่อที่กรุงเทพฯ ฯ ดินแดนความเจริญทางการศึกษาที่ท่านอยากจะมาศึกษาหาประสบการณ์ ให้มีความสามารถเพียงพอที่จะกลับไปพัฒนาถิ่นเดิมของท่านให้เจริญก้าวหน้าได้

ในปี พ.ศ. 2481 ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ ได้สอบคัดเลือกเข้าศึกษาต่อที่ โรงเรียนเตรียมอุดมศึกษาแห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ซึ่งเป็นการเปิดชั้นเตรียมมหาวิทยาลัยเป็นครั้งแรก รับนักเรียนเพียงสามร้อยคนเศษ นักเรียนเตรียมอักษรศาสตร์มีเพียง 2 ห้อง ๆ ละประมาณ 30 คน แผนกอักษรศาสตร์นี้ใช้เวลาเรียน 2 ปี เมื่อจบแล้วสามารถเข้าไปศึกษาในแผนกอักษรศาสตร์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยได้เลย โดยไม่ต้องสอบคัดเลือกอีก ท่านมีความตั้งใจตั้งแต่ว่าเมื่อเรียนจบแล้ว จะกลับไปเป็นครูสอนนักเรียนที่บ้านเดิมของท่าน จึงตกลงเลือกเข้าศึกษาในโรงเรียนเตรียมอุดมศึกษาแห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ในแผนกอักษรศาสตร์ ตั้งที่เพื่อนนักเรียนในห้องเรียนเดียวกันกับท่าน เล่าว่า

... ข้าพเจ้ากับคุณก่อ เรียนแผนกอักษรศาสตร์ นักเรียนเตรียมอักษรศาสตร์มีเพียง 2 ห้อง ห้องละประมาณ 30 คน มีนักเรียนชายเพียง 4 - 5 คน ข้าพเจ้าเรียนห้องเดียวกับคุณก่อ นั่งโต๊ะใกล้กันจึงคุยกันเสมอ ทำให้เราทราบว่าเราเป็นคนต่างจังหวัดเหมือนกัน ข้าพเจ้ามาจากอำเภอชลุง จังหวัดจันทบุรี คุณก่อมาจากอำเภออาจสามารถ จังหวัดร้อยเอ็ด ซึ่งการเดินทางเข้ามาเรียนในกรุงเทพฯ ในสมัยนั้นลำบากมากต้องใช้เวลาหลายวัน...

(อารี กุลตันท์, 2536)

จากคำกล่าวนี้แสดงให้เห็นถึงความอดทน ไม่ย่อท้อต่อความยากลำบากที่จะชวนชวาชเข้าศึกษาต่อในเมืองใหญ่ที่ท่านไม่คุ้นเคย

เมื่อท่านเข้ามาเรียนที่โรงเรียนเตรียมอุดมศึกษา แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยนั้น เป็นเรื่องบังเอิญที่ท่านได้เข้าเรียนในชั้นปีที่ 1 เป็นรุ่นที่ 1

เรียนอยู่ตึก 1 มีชื่อเรียงลำดับตัวอักษรเป็นตัวแรก เพราะเริ่มต้นด้วยตัว ก. ชื่อของท่านจึงเป็นที่สนใจ และง่ายต่อการจดจำของครูที่ได้สอนท่าน ณ โรงเรียนแห่งนี้ ท่านมีโอกาสดูรู้จักกับนักการศึกษาผู้มีชื่อเสียง ท่านหนึ่งของสังคมไทยในฐานะครูกับศิษย์ ครูท่านนี้ คือ หม่อมหลวงปิ่น มาลากุล ซึ่งในขณะนั้นดำรงตำแหน่งผู้อำนวยการโรงเรียนอยู่ ท่านเป็นลูกศิษย์ที่หม่อมหลวงปิ่นรักมาก (ชูศรี สวัสดิ์พาณิชย์, 2539) เพราะท่านเป็นนักเรียนที่ขยันขันแข็ง เอาใจใส่การเรียนอย่างสม่ำเสมอ หม่อมหลวงปิ่น มาลากุล (2536) ได้กล่าวถึงท่านว่า

...ข้าพเจ้ารู้จัก ดร. ก่อ เมื่อมาศึกษาใน พ.ศ. 2481 คือ ปีที่เปิดโรงเรียนเตรียมอุดมศึกษา จำง่ายดี อยู่ชั้นปีที่ 1 ชื่อเริ่มด้วยอักษรแรกของไทย ข้ายังมีไม้เอกอยู่ข้างบนตัว ก นั้น และเข้าเรียนอยู่ในตึก 1 ด้วย...ดร. ก่อ เป็นศิษย์ของข้าพเจ้า บางทีพูดอะไร 4-5 คำ ทำให้ข้าพเจ้าคิดไป 4-5 คืน...

ด้วยความประทับใจและความผูกพันต่อครูของท่าน ต่อมาภายหลัง หม่อมหลวงปิ่น มาลากุล ไปดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมสามัญศึกษา ใน พ.ศ. 2487 ท่านก็ได้มีโอกาสไปรับใช้ครูของท่านในทางการศึกษาอยู่หลายคราวด้วยกัน ท่านรักหม่อมหลวงปิ่น มาลากุล เสมือนพ่อของท่าน ท่านจึงยึดถือ หม่อมหลวงปิ่น มาลากุล เป็นแบบอย่างในการทำงาน และการดำเนินชีวิตส่วนตัวมาโดยตลอด (ชูศรี สวัสดิ์พาณิชย์, 2539)

ในการเรียนที่โรงเรียนเตรียมอุดมศึกษาแห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยนั้น ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ มีความมั่นใจในความรู้ความสามารถของตนว่า จะไม่แพ้เด็กที่เรียนจากโรงเรียนมัธยมในกรุงเทพฯ ฯ แน่นนอน และระยะหลังท่านจึงตระหนักว่า ความรู้ของเด็กในเมืองจะกว้างขวางกว่า ดังที่ท่านเคยให้สัมภาษณ์วารสารบุคคล ฉบับเดือนกันยายน พ.ศ. 2534 ตอนหนึ่งว่า

...ตอนมาเรียนที่กรุงเทพฯ ฯ แม้เป็นเด็กต่างจังหวัดก็ไม่มีความรู้สึกว่าด้อยมากนัก เพราะเราได้ที่หนึ่งมาเหมือนกัน ซึ่งไม่มีความรู้สึกว่าด้อยกว่าคนอื่นแต่อย่างใด แต่ตอนมาเรียนด้วยกัน

จึงมารู้สึกว่าสิ่งที่เรียนมาจากบ้านนอกมันไม่สมัยใหม่ ขาดอะไร
มากมาย หลายสิ่งหลายอย่าง... (ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์, 2534)

ดังนั้น ท่านจึงไม่อยู่หนึ่งเฉยหรือทอดยแต่อย่างใด ในการขวนขวายหาความรู้
เพิ่มเติม ห้องสมุดเป็นสถานที่ที่ท่านชอบเข้าไปศึกษาค้นคว้า หนังสือมีมาก
มายหลายหลากชนิดยิ่งอ่านยิ่งรู้มาก ท่านอ่านทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษ
เพียงเวลาไม่นานนัก ท่านก็สามารถพัฒนาความรู้ความสามารถของท่านให้มี
ประสิทธิภาพสูง ไม่แพ้ใครเลย ผลการเรียนของท่านจึงอยู่ในระดับดีมาโดย
ตลอด 2 ปี ที่ศึกษาอยู่ในโรงเรียนแห่งนี้ จนท่านสำเร็จการศึกษา

ในปี พ.ศ. 2486 ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ ได้เข้า
ศึกษาต่อในคณะอักษรศาสตร์ และวิทยาศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย โดย
ไม่มีการสอบคัดเลือกอีก เพราะสมัยนั้นไม่มีการสอบเข้ามหาวิทยาลัย
การเรียนในชั้นเตรียมอุดมศึกษา เป็นการเรียนเตรียมเข้ามหาวิทยาลัย เมื่อ
ใครเรียนจบสอบได้แล้วก็ถือว่าเป็นการสอบเข้ามหาวิทยาลัย (จรูญ มลิจันทร์
และคณะ, 2536) เหตุที่ท่านเลือกศึกษาต่อในคณะนี้ เป็นเพราะตรงกับแผนก
วิชาที่ท่านเรียนมาจากโรงเรียนเดิม และมีความประสงค์จะกลับไปเป็นครูสอน
นักเรียนในถิ่นเดิมของท่าน เมื่อจบการศึกษาแล้ว ความรักบ้านเกิดเมือง
นอนอันเป็นที่ให้ความสุข และความอบอุ่นแก่ท่านในวัยเด็กยังฝังแน่นอยู่ใน
จิตใจของท่านอยู่อย่างไม่เสื่อมคลาย เมื่อท่านได้เข้ามาศึกษาในระดับ
มหาวิทยาลัย ความรู้ความสามารถก็พัฒนาสูงขึ้นตามลำดับ โดยเฉพาะ
ทางด้านภาษาอังกฤษ ท่านสามารถใช้และเขียนภาษาอังกฤษได้อย่าง
คล่องแคล่ว จนกระทั่ง พ.ศ. 2485 เกิดสงครามโลกครั้งที่ 2 และเกิด
น้ำท่วมใหญ่ มหาวิทยาลัยหยุดจนกว่าเหตุการณ์จะสงบ ท่านจึงเดินทางกลับ
บ้านที่จังหวัดร้อยเอ็ด ดังที่ท่านได้เขียนเอาไว้ในหนังสืออีสานเมื่อวันวานว่า
"... เมื่อผมเรียนที่จุฬาระยะนั้นอยู่ในระหว่างสงคราม มหาวิทยาลัยหยุด
เรียนก็กลับบ้าน..." (ก่อก่อ สวัสดิ์พาณิชย์, 2535) ถึงแม้การเรียนใน
ระยะหลังจะไม่สมบูรณ์นัก เพราะอยู่ในระหว่างสงคราม ก็ไม่มีปัญหาด้าน
ค้นคว้าหาความรู้ของท่านแต่อย่างใด เพราะท่านเป็นนักอ่านชอบค้นคว้าหา
ประสบการณ์ต่าง ๆ อยู่เสมอ ใน พ.ศ. 2487 ท่านก็สำเร็จการศึกษาได้
ปริญญาอักษรศาสตรบัณฑิต (อ.บ.) จากจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พร้อมกับ

เพื่อนคนหนึ่งของท่าน ที่เรียนด้วยกันมาตั้งแต่โรงเรียนเตรียมอุดมศึกษาและเข้ามาเรียนที่คณะเดียวกับท่านในมหาวิทยาลัย คือ คุณหญิงอารี กุลตันท์ ซึ่งในระยะเวลาอีก 14 ปีต่อมาได้มีโอกาสมาร่วมงานทางการศึกษา บุกเบิกวีเริ่มสร้างสรรค์ผลงาน ที่เป็นประโยชน์ต่อการพัฒนาการศึกษาของชาติอย่างมากมาย

เมื่อสำเร็จการศึกษาปริญญาตรีแล้ว ท่านก็ไปสมัครงานที่กระทรวงศึกษาธิการในขณะนั้น หม่อมหลวงปิ่น มาลากุล ดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมสามัญกระทรวงศึกษาธิการอยู่ ท่านได้รับการบรรจุเข้ารับราชการในตำแหน่ง ครูตรีกรมสามัญศึกษา กระทรวงศึกษาธิการ ในวันที่ 23 กันยายน พ.ศ. 2487 (จรรยา มิลินทร์ และคณะ, 2536) เป็นอีกวาระหนึ่งที่ท่านได้เข้ามารับใช้ทำงานทางการศึกษาให้กับอาจารย์ที่เคารพรักของท่าน อาจารย์และท่านมีความตั้งใจอย่างแน่วแน่ที่จะพัฒนาการศึกษาของเด็กไทย ให้มีความรู้ขั้นพื้นฐานให้มากที่สุด ดังที่ หม่อมหลวงปิ่น มาลากุล (2536) ได้กล่าวไว้ว่า "...ดร. ก่อ เป็นผู้ที่เดินตามข้าพเจ้าอยู่นานทีเดียว เรารักและพยายามส่งเสริมการศึกษาของเด็กเล็ก ๆ ด้วยกันทั้งคู่..." จากคำกล่าวของหม่อมหลวงปิ่น มาลากุล แสดงให้เห็นถึงแนวคิดของท่านและศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พานิชย์ ว่า การพัฒนาการศึกษาทุกระดับให้มีคุณภาพ จะต้องพัฒนาคุณภาพของเด็กประถมศึกษาให้ดีเสียก่อน เพราะความรู้พื้นฐานในระดับประถมศึกษาเป็นเครื่องมือสำคัญในการศึกษาหาความรู้ ในระดับสูงต่อไป ประสบการณ์การทำงานกับอาจารย์ของท่านในครั้งนี้ ทำให้ท่านเห็นความสำคัญของการศึกษาในระดับประถมศึกษาเป็นอย่างยิ่ง เป็นปัจจัยอีกส่วนหนึ่งที่ทำให้ท่านเลือกวิชาเอกประถมศึกษา ในการศึกษาต่อระดับปริญญาโทและระดับปริญญาเอกในเวลาต่อมา

ท่านได้ทำงานรับใช้อาจารย์หม่อมหลวงปิ่น มาลากุล ที่กระทรวงศึกษาธิการ อยู่เป็นเวลา 1 ปี ความคิดคำนึงถึงบ้านเกิดเมืองนอนก็ไม่เคยเสื่อมคลายไปจากจิตใจของท่าน ท่านเป็นหนึ่งในเด็กหนุ่มจากภาคอีสานที่มุ่งมั่นจะกลับไปพัฒนาบ้านเกิดเมืองนอนของตนเมื่อสำเร็จการศึกษาแล้ว ท่านได้เคยกล่าวไว้ว่า

... พวกที่เรียนเตรียมที่มาจากจังหวัดร้อยเอ็ดไม่กี่คน มาประชุมกัน บอกว่าให้เรียนให้จบกันทุกคนแล้วกลับไปช่วยพัฒนาถิ่นเดิม ผมเองพอเรียนจบก็มาสมัครงานที่กระทรวงศึกษา ฯ อาจารย์หม่อมหลวงปิ่น มาลากุล ท่านก็บอกว่าให้อยู่ที่นี้ก่อนสัก 1 ปี พอครบปีผมก็ขออนุญาตไปสอนที่โรงเรียนร้อยเอ็ดวิทยาลัย...

(ก๊อ สวัสดิ์พาณิชย์, 2534)

ในปี พ.ศ. 2488 ท่านได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งครูตรีโรงเรียนร้อยเอ็ดวิทยาลัย จังหวัดร้อยเอ็ด เป็นโรงเรียนมัธยมศึกษา สังกัดกรมสามัญศึกษา สมความปรารถนาของท่าน ครูหนุ่มจากจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย จึงเดินทางกลับบ้านเกิดด้วยจิตใจที่เต็มเปี่ยมไปด้วยกำลังความคิด และความมุ่งมั่น ที่จะนำเอาความรู้ และประสบการณ์ไปพัฒนาการศึกษาของเด็กในชนบทให้เจริญก้าวหน้า ดังที่ลูกศิษย์คนหนึ่งของท่านเล่าว่า

... อาจารย์ก๊อจบจากจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย มาใหม่ ๆ และยังมีหนุ่มแน่นหล่อเหลา อยู่ที่เดี๋ยว มีบุคลิกภาพที่สง่าและนุ่มนวลต่อทุก ๆ คนเป็นที่ประทับใจอย่างยิ่งสำหรับผม และเชื่อว่ารวมทั้งลูกศิษย์คนอื่น ๆ ด้วย นับว่าท่านเป็นครูที่ลูกศิษย์รักใคร่เป็นพิเศษ (เชาว์วัน สายเชื้อ, 2536)

การสอนในโรงเรียนร้อยเอ็ดวิทยาลัยของท่าน สมชัย วุฒิปรีชา และคณะ (2536) เล่าว่า

... ท่านสอนมัธยมศึกษาตอนปลาย ในวิชาภาษาอังกฤษ ภูมิศาสตร์ และประวัติศาสตร์ สอนสัปดาห์ละ 22 ชั่วโมง ท่านทุ่มเท เอาใจใส่ การเรียนการสอนเป็นอย่างมาก ท่านเป็นครูที่มีความเมตตาต่อลูกศิษย์ทุกคน ท่านจึงเป็นครูที่เคารพรักใคร่ของลูกศิษย์เป็นพิเศษ ท่านมีเทคนิคและวิธีสอนใหม่ๆ ให้เด็กได้เรียนอย่างสนุกสนาน นักเรียนชอบเรียนกับท่านทุกคน...

ดังที่ สมชัย วุฒิปรีชา และคณะ (2536) เล่าว่า

... เวลาท่านสอนภาษาอังกฤษท่านสอนแบบสบาย ๆ และมีวิธีรู้งใจ
ให้นักเรียนอยากเรียน อาจารย์ก็เป็นผู้ที่สุภาพ พูดจานุ่มนวล
มีความยุติธรรม ไม่เคยว่านักเรียน ถึงแม้อาจารย์ก็ จะตัวเล็ก
แต่มีบุคลิกท่าทางที่ทำให้นักเรียนเกรงใจและเคารพนับถือ เวลา
ว่างจากการสอน สิ่งที่น่าสนใจเห็นเป็นประจำคือ อาจารย์ก็ อ่าน
หนังสือภาษาอังกฤษเสมอ...

จะเห็นได้ว่าท่านเป็นผู้ดำรงตนสมกับที่เป็นครู รักการอ่านและ
การค้นคว้าหาความรู้อยู่เสมอ ทำให้ท่านสอบได้วุฒิประกาศนียบัตรครูพิเศษ
มัธยม (พ.ม.) ในพ.ศ. 2491 ซึ่งเป็นการเพิ่มวิทยฐานะในด้านวิชาครู
ให้สูงขึ้นอีกด้วย

งานพิเศษนอกเหนือจากอาชีพครูแล้ว ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ
สวัสดิ์พาณิชย์ ก็หารายได้พิเศษเพื่อเพิ่มพูนรายได้ อีกทางหนึ่ง ได้แก่
การเลี้ยงม้า และการเลี้ยงหมู ซึ่งท่านใช้ประสบการณ์ในวัยเด็กที่ได้รับจาก
โรงเรียนอำเภออาจสามารถมาใช้ให้เป็นประโยชน์ โรงเรียนแห่งนั้นสอนให้
นักเรียนได้ปลูกผัก เลี้ยงสัตว์และค้าขาย นักเรียนบางคนจบชั้นประถมศึกษา
แล้วก็สามารถนำความรู้ที่ได้รับจากโรงเรียนไปประกอบอาชีพได้ ท่านเล่าว่า

... สิ่งที่ไม่คาดไม่ถึงก็คือวิชาการค้าขาย ไม่ทราบว่ามีประโยชน์
มากมายถึงขนาดนั้น เมื่อโตแล้วได้พบเพื่อนเก่าที่เขาเรียนจบ
ป.5 สองคน คนหนึ่งค้าขายอยู่ที่หมู่บ้านแห่งหนึ่งในอำเภออาจ
สามารถ อีกคนหนึ่งเป็นนายฮ้อยใหญ่ อยู่ที่อำเภอสะตึก ถามเขา
ว่าเรียนการค้านี้ยากไหม เขาตอบหน้าตาเฉยว่าไม่ยากที่เขาค้า
ขายได้อยู่ทุกวันนี้ เขาก็ใช้วิธีการค้าขายที่เรียนจากโรงเรียน
นั้นแหละ ผลการสอนของโรงเรียนประจำอำเภออาจสามารถ
เป็นอย่างนี้ ใครจะว่าเป็นโรงเรียนบ้านนอกอย่างไร ผมก็ยัง
ภูมิใจที่ได้เรียนจากโรงเรียนชนิดนี้... (ก่ สวัสดิ์พาณิชย์, 2534)

ความผูกพันกับโรงเรียนของท่านในวัยเด็กนี้ เป็นอีกส่วนหนึ่งที่ทำ
ให้ท่านเป็นคนรักการศึกษามาโดยตลอด

ในปี พ.ศ. 2490 ท่านเข้าพิธีสมรสกับ อาจารย์ชูศรี ประกาศิต อาจารย์สาวโรงเรียนการช่างสตรี จังหวัดร้อยเอ็ด เป็นคนบ้านเดียวกันกับท่าน เคยเป็นเพื่อนเล่นกันเมื่อครั้งยังอยู่ในวัยเด็ก เพราะบ้านอยู่ใกล้กัน ภรรยาของท่านเล่าว่า "...รู้จักกันมาตั้งแต่เด็ก บ้านอยู่ใกล้กัน บ้านอยู่ตลาด เขาเรียกถนนผดุงพานิช ก็ห่างกันไม่กี่ช่วงเสา..." (ชูศรี สวัสดิ์พาณิชย์, 2539) แต่ก็เชื่อว่าชีวิตรักของท่านจะไม่มีอุปสรรค อุปสรรคสำคัญคือท่านรู้สึกว่าผู้หญิงคนนี้มีฐานะสูงกว่าตัวท่านซึ่งเป็นเพียงลูกคนบ้านนอก ฐานะก็ไม่ได้ ส่วนผู้หญิงฐานะสูงกว่า แม้ฐานะท่านจะมีการศึกษาสูงกว่าฝ่ายหญิง ท่านก็ไม่แน่ใจว่าจะได้แต่งงาน (ชูศรี สวัสดิ์พาณิชย์, 2539) แต่เพราะภูมิหลังของท่านตั้งแต่วัยเด็กจนเข้ารับราชการ ท่านก็ดำรงตนเป็นคนตัวอย่างสม่ำเสมอ ยืนหยัดแข็งเอาการเองงาน และรักความก้าวหน้า จึงทำให้ไม่ได้รับการ ขัดขวางจากญาติผู้ใหญ่ของฝ่ายหญิงแต่อย่างใด จนในที่สุดท่านจึงได้สมรสกับผู้หญิงที่ท่านหมายปองมานานสมใจ ท่านและภรรยาต่อสู้ฟันฝ่าอุปสรรคมาด้วยกัน จนสามารถปลูกบ้านได้ งานทางราชการท่านก็ทำไปตามปกติขณะเดียวกันก็ทำอาชีพเสริม คือเลี้ยงหมูไปด้วย แสดงให้เห็นถึงความเป็นคนอดทน ต่อสู้ชีวิต ไม่ย่อท้อต่อความยากลำบาก ชอบทำงานไม่เคยอยู่นิ่งเฉย เพื่อสร้างฐานะครอบครัวของท่านให้เป็นปึกแผ่น ต่อมาท่านมีบุตร-ธิดา 2 คน คือ นายศิโรตม์ สวัสดิ์พาณิชย์ และนางกัญญา สวัสดิ์พาณิชย์ (สงเสริมมงคล)

ในปี พ.ศ. 2491 ศาสตราจารย์ ดร.ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ สอบชิงทุนรัฐบาลเพื่อไปศึกษาต่อ ณ ประเทศสหรัฐอเมริกา ในสมัยนั้นคณะกรรมการข้าราชการพลเรือน (ก.พ.) ได้มอบให้คุรุสภาเป็นผู้จัดสอบเฉพาะทุนตามความต้องการของกระทรวงศึกษาธิการ ทำให้เรียกกันทั่วไปว่า "ทุนคุรุสภา" (จรรยา มิลินทร์ และคณะ, 2536) เนื่องจากเป็นผู้ใฝ่รู้ในการศึกษาและการอ่านหนังสือเป็นประจำ ทำให้ท่านสอบชิงทุนคุรุสภา ไปศึกษาต่อยังต่างประเทศได้อย่างสบาย ดังที่ท่านได้กล่าวในคำบรรยายพิเศษเรื่อง ทิศทางการศึกษาไทยในอนาคต ณ ห้องประชุมวิทยาลัยเกษตรกรรมร้อยเอ็ด ในวันที่ 1 มีนาคม พ.ศ. 2533 ตอนหนึ่งว่า

...พอถึงเวลาที่มีการรับสมัครสอบไปเรียนต่อเมืองนอก ท่านศึกษาเสนอ นาระดล ก็เอาใบสมัครมาให้บอกให้ผมเขียนใบสมัครและลาราชการไปสอบ ท่านว่าผมสอบได้แน่ ผมก็ไป ไปถึงก็ปรากฏว่าแหม... คนที่เป็นคู่แข่งของเราแต่ละท่านล้วนแต่มีชื่อใหญ่ ๆ ทั้งนั้น ส่วนโรงเรียนนายร้อย โรงเรียนเตรียมสอนโรงเรียนอะไรใหญ่ ๆ โตะ ๆ มีชื่อมากมาย ตัวเราเป็นคนบ้านนอกโผล่มาจากไหนก็ไม่รู้ไปสมัครสอบกับเขา พอสอบเปเปอร์แรก เปเปอร์ความรู้รอบตัวเท่านั้น ผมก็รู้เลยว่าผมสอบได้ ข้อสอบความรู้รอบตัว 180 ข้อ ผมรู้ว่าผมทำถูกแน่ ๆ 172 ข้อ ไม่แน่ใจว่าจะถูกหรือผิด 5 ข้อ ส่วนที่รู้ว่าผิดแน่ ๆ อยู่เพียง 3 ข้อเท่านั้นเอง พอภาษาอังกฤษมาผมเขียนเอสเสย์ได้อย่างสบายไม่มีปัญหาเลย พอออกข้อสอบความรู้เรื่องภาษาไทย ผมสบายมาก ผมอ่านหนังสือเป็นประจำ ผมรู้ เพราะฉะนั้นเมื่อประกาศผล ปรากฏว่ามีชื่อนายก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ โผล่เข้าไปคนถามกันหมดเลยว่า อ้ายหมอนี้มาจากไหน ไม่มีใครรู้... (ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์, 2533)

ศาสตราจารย์ ดร.ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ สอบชิงทุนคุรุสภาซึ่งเป็นทุนรัฐบาลได้ในปลาย พ.ศ. 2491 ได้พร้อมกับศาสตราจารย์ นายแพทย์บุญสม มาร์ติน เพื่อนของท่านซึ่งมีอายุเท่า ๆ กัน เกิดปีเดียวกัน ต่อมาได้เป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ และอีกท่านหนึ่งที่สอบได้พร้อมกัน คือ ศาสตราจารย์ ดร.สิปปนนท์ เกตุทัต เป็นรุ่นน้องของท่าน ซึ่งต่อมาก็ได้เป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการเช่นกัน นับเป็นเรื่องบังเอิญที่เดียวที่ท่านทั้ง 3 คน สอบชิงทุนไปศึกษาต่อ ณ ประเทศสหรัฐอเมริกาได้ในคราวเดียวกัน และกลับมาเป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการด้วยกันทั้งหมดในเวลาต่อมา (จรรยา มิลินทร์, 2536) ซึ่งทั้ง 3 ท่าน ได้มีโอกาสมาร่วมงานทางการศึกษาสังสรรค์ผลงาน โครงการอันเป็นประโยชน์ต่อวงการศึกษาไทยอย่างมากมาย

ปลาย พ.ศ. 2491 ศาสตราจารย์ ดร.ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ เดินทางไปศึกษาต่อระดับปริญญาโทที่วิทยาลัยเกษตรและวิศวกรรมแห่ง โอคลาโฮมา (Oklahoma Agricultural and Mechanical College) ณ เมือง

ซิลเวสเตอร์ รัฐโอคลาโฮมา ประเทศสหรัฐอเมริกา ในสาขาวิชาทางการ
 ประถมศึกษา ท่านเป็นครูสอนชั้นมัธยมศึกษา แต่เลือกศึกษาทางด้านทางการ
 ประถมศึกษา เพราะท่านมีความคิดว่าการประถมศึกษา เป็นการศึกษาขั้น
 พื้นฐาน เป็นบันไดขั้นแรกที่จะก้าวไปสู่การศึกษาในระดับสูงต่อไป ถ้าจัดการ
 ประถมศึกษาให้มีคุณภาพสูงแล้ว การศึกษาระดับอื่นก็จะมีคุณภาพสูงตามไปด้วย
 ดังที่ภรรยาของท่านได้ให้สัมภาษณ์ เมื่อวันที่ 13 ธันวาคม 2539 เกี่ยวกับ
 เหตุผลของการเลือกเรียนทางการประถมศึกษาของท่าน ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ
 สวัสดิ์พาณิชย์ ว่า

... ท่านบอกว่า มัธยมจะดีหรือไม่ดี มันต้องเริ่มที่ประถม ถ้าเพื่อ
 รากฐานดี ต่อไปมันก็ต้องดี เพราะรากฐานมันต้องมาจาก
 ประถม มัธยมนั้นกลาง ๆ ท่านบอกว่าทำจากประถมดีกว่า
 ท่านเลยเลือกเรียนประถม... (ชูศรี สวัสดิ์พาณิชย์, 2539)

แสดงให้เห็นว่า ท่านตั้งใจจะกลับมาพัฒนาการประถมศึกษาของไทย
 ให้เจริญก้าวหน้า เมื่อสำเร็จการศึกษาแล้ว

การศึกษาของ ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ ในต่าง
 ประเทศดำเนินไปด้วยดี ท่านพากเพียร อุตสาหะ ศึกษาหาความรู้ด้านการจัด
 การประถมศึกษาของต่างประเทศให้มากที่สุด ทำให้โลกทัศน์ทางการศึกษาของ
 ท่านกว้างขึ้นกว่าเดิมมาก ท่านใช้เวลาทุกนาทีให้เป็นประโยชน์เก็บเกี่ยวหา
 ประสบการณ์ด้านต่าง ๆ ในต่างแดนให้มากที่สุด เพราะท่านเป็นคนไม่เคยอยู่
 หนึ่งเฉย ชอบทำงาน เป็นคนประหยัด ส่วนใดควรจะใช้จ่าย ส่วนใดควรจะใช้เก็บ
 หอมรอบริบเอาไว้ เป็นทุนการศึกษาในคราวจำเป็น กอรปกับครอบครัวของ
 ท่านอยู่ในระหว่างการก่อสร้างสร้างตัวใหม่ ๆ จะอาศัยเงินจากทางบ้านคงเป็น
 ไปได้ยาก ท่านจึงเรียนไปด้วยและทำงานพิเศษไปด้วย ดังที่ภรรยาท่านแล้วว่า

... ท่านเป็นคนประหยัด สตางค์ที่เขาให้เดือนหนึ่ง 135 ดอลลาร์
 แล้วการจะอาศัยเงินทางบ้านเป็นไปไม่ได้ ท่านก็พยายามประหยัด
 เพื่อว่าก่อนจะไปเรียนปริญญาเอกต้องมีเงินเก็บไว้บ้าง ที่นี้ อีเวล
 สบิลวอเตอร์ เป็นลูกชาวนา พอวันหยุดท่านก็ไปอยู่กับชาวนา เพื่อ

จะทำงานอย่างน้อยก็ได้กินฟรี ชาวนาถ้าเพื่อเขาใจดี เขาก็ให้ค่าแรงบ้าง ท่านก็เก็บเงินไว้... (ชูศรี สวัสดิ์พาณิชย์, 2539)

ถึงแม้ท่านจะศึกษาแล้ว เรียนควบคู่กับการทำงานพิเศษไปด้วย แต่การเรียนของท่านก็ไม่มีปัญหาแต่อย่างใด การต่อสู้ชีวิตในต่างแดน ซึ่งมีความแตกต่างทางด้านเชื้อชาติและวัฒนธรรม ในครั้งนี้กลับเป็นการสร้างเสริมให้ท่านมีความมานะพยายาม และมีความมุ่งมั่นทางการศึกษามากขึ้น ท่านสำเร็จปริญญาโทบัณฑิตทางการประถมศึกษา (M.S. Education) จาก Oklahoma Agricultural and Mechanical College สหรัฐอเมริกา ใน พ.ศ. 2493

เมื่อสำเร็จการศึกษาแล้ว ท่านมีความคิดว่าถ้าศึกษาอะไรเมื่อมีโอกาสก็ควรจะศึกษาต่อให้ลึกซึ้งไปเลย แต่ท่านเป็นห่วงครอบครัวของท่าน เพราะในขณะนั้นท่านมีบุตรชาย 1 คนแล้ว อาจจะเป็นภาระหนักเกินไปถ้าให้ภรรยารับผิดชอบเลี้ยงดูบุตรเพียงคนเดียว ท่านจึงเดินทางกลับบ้านไปปรึกษากับภรรยาของท่าน ภรรยาท่านก็ให้ความเห็นว่า ควรศึกษาต่อระดับปริญญาเอกต่อไป ถ้ามีโอกาสท่านจึงทำหนังสือขออนุญาตศึกษาต่อเพิ่มเติมอีกต่อกระทรวงศึกษาธิการ ซึ่งในขณะนั้น หม่อมหลวงปิ่น มาลากุล อาจารย์ที่เคาร์พริกของท่าน ดำรงตำแหน่งเป็นปลัดกระทรวงศึกษาธิการอยู่ ท่านก็ไปปรึกษาหม่อมหลวงปิ่น มาลากุล เกี่ยวกับเรื่องที่จะศึกษาต่อ ทางกระทรวงศึกษาธิการ จึงอนุญาตให้ท่านศึกษาต่อได้อีกเป็นเวลา 2 ปี ท่านจึงเดินทางไปศึกษาต่อในระดับปริญญาเอก ณ ประเทศสหรัฐอเมริกาอีกครั้งหนึ่ง

ในปี พ.ศ. 2493 ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ ได้เข้าศึกษาต่อระดับปริญญาเอก ในสาขาวิชาประถมศึกษาที่ University of California รัฐแคลิฟอร์เนีย ประเทศสหรัฐอเมริกา การเปลี่ยนจากสถานศึกษาเดิมในเมืองเล็ก ๆ ที่สงบเงียบไปสู่สถานศึกษาแห่งใหม่ในเมืองใหญ่ ทำให้การใช้จ่ายเงินมากขึ้นกว่าเดิม แต่ท่านมีทุนจากรัฐบาลเพิ่มให้เป็น 150 ดอลลาร์ จึงไม่เดือดร้อนอะไร ถึงกระนั้นท่านก็ไปทำงานพิเศษที่ห้องสมุดควบคู่กับการเรียนไปด้วย การทำงานพิเศษในห้องสมุดในครั้งนี้ ท่านชอบมากเป็นพิเศษ เพราะเป็นโอกาสดีจะได้ค้นคว้าหาความรู้ได้อย่างสะดวก และรู้จักเลือกหนังสือมาอ่านได้กว้างขวางขึ้น ดังที่ภรรยาท่านแล้วว่า

... เพื่อน ๆ ที่รู้จักกันเขาก็ไปทำงานตามร้านอาหารคือพอเสร็จแล้ว มันก็ได้ค่าแรงเลย แต่ท่านไปทำงานห้องสมุด เพราะว่าอย่างน้อยที่สุดก็ได้อ่านหนังสือ ได้เลือกหนังสือที่ดีมีประโยชน์... (ชูศรี สวัสดิ์พาณิชย์, 2539)

แสดงให้เห็นถึงการมีนิสัยรักการอ่านของท่านอย่างแท้จริง ท่านสนใจการสอนอ่านในระดับประถมศึกษาเป็นพิเศษ ท่านจึงได้ศึกษาค้นคว้าเรื่องการสอนอ่านของเด็กชั้นประถมศึกษาในประเทศไทย เสนอเป็นวิทยานิพนธ์ในระดับปริญญาเอก ในหัวข้อเรื่อง A Reading Program For First Grade Children in Thailand Schools เพราะท่านมีความเห็นว่าการอ่านเป็นเครื่องมือชนิดหนึ่ง ซึ่งเด็กจะต้องนำไปใช้เพื่อค้นหาความรู้ต่อไป ท่านสำเร็จการศึกษาปริญญาดุษฎีบัณฑิตทางการประถมศึกษา (Ed.D University of California) สหรัฐอเมริกา ใน พ.ศ. 2495 ท่านเดินทางกลับประเทศไทยด้วยความมุ่งมั่นตั้งใจ จะกลับมาพัฒนาการประถมศึกษาในถิ่นกำเนิดของท่านให้เจริญก้าวหน้า โดยใช้ความรู้ทางการประถมศึกษา ที่ท่านได้ศึกษามาโดยตรง

ถึงแม้ ศาสตราจารย์ ดร.ก้อ สวัสดิ์พาณิชย์ จะไม่มีโอกาสไปศึกษา ณ ต่างประเทศเป็นเวลาหลายปี จนสำเร็จการศึกษาชั้นสูงสุดถึงปริญญาเอก แต่ก็ไม่ได้มีความท้อเสอกท้อขาน หรือหลงใหลที่จะอยากทำงานใกล้ชิดผู้ใหญ่ในเมืองหลวง หากแต่ความตั้งใจที่จะกลับไปรับใช้ท้องถิ่นของท่านยังมั่นคงอยู่เสมอ ท่านคิดว่าจะไปทำงานที่ร้อยเอ็ดเหมือนเดิม แต่ทางกระทรวงศึกษาธิการอยากให้ท่านช่วยราชการอยู่ในกระทรวง ท่านจึงปฏิบัติหน้าที่ราชการในกรุงเทพฯ ๔ เดือนมา สร้างสรรค์ผลงานอันเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาของประเทศอย่างมากมาย ซึ่งย่อมมีผลเพื่อแผ่ไปสร้างความเจริญให้แก่จังหวัดร้อยเอ็ด อันเป็นบ้านเกิดและภาคอีสานทั้งมวลตามเจตนารมณ์อันดั้งเดิมของท่านด้วย (จรรยา มิลินทร์ และคณะ, 2536) ในเวลาต่อมาท่านก็ได้รับการคัดเลือกให้เข้าศึกษาในวิทยาลัยป้องกันราชอาณาจักร ศึกษาสำเร็จเป็นรุ่นที่ 8 ใน พ.ศ. 2508 นับเป็นเวลาอันยาวนานกว่าท่านจะฟันฝ่าอุปสรรคทั้งปวงจนสำเร็จการศึกษาชั้นสูงสุด ซึ่งความสำเร็จทั้งปวงสืบเนื่องมาจากความเป็นผู้ใฝ่การศึกษาของท่าน และได้รับการสนับสนุนจากบุคคลในครอบครัวของท่าน ครู อาจารย์ และผู้ใหญ่

ที่ท่านเคารพนับถือให้การสนับสนุน เป็นส่วนสำคัญผลักดันให้ท่านประสบความสำเร็จ
ในชีวิตการศึกษาอย่างงดงาม นำความภาคภูมิใจมาสู่ญาติพี่น้อง และครอบครัว
ของท่านเป็นอย่างมาก

อุปนิสัยส่วนตัว

ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ เป็นบุคคลที่ได้รับการยกย่อง
ชมเชยจากผู้ที่เคยร่วมงานกับท่านว่า เป็นบุคคลที่เป็นแบบอย่างทั้งด้านชีวิตการ
งานและชีวิตส่วนตัว อุปนิสัยส่วนตัวของท่านเป็นส่วนสำคัญส่วนหนึ่งที่ช่วยให้ท่าน
ประสบความสำเร็จในการดำเนินงานด้านต่างๆทุกครั้ง ผู้ร่วมงานมีความภาคภูมิใจ
ใจที่ได้ร่วมงานกับท่าน ทุกคนปฏิบัติงานด้วยความสบายใจไม่เคร่งเครียด ผู้
ใกล้ชิดและผู้ร่วมงานกับท่านต่างมีความชื่นชมและศรัทธาในการปฏิบัติตนของท่าน
ดังที่ ช่างรงค์ บัวศรี (2539) ซึ่งเคยเป็นผู้ร่วมงานด้านการวางแผนงาน และ
เป็นเพื่อนสนิทกัน ได้กล่าวถึงอุปนิสัยของศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ว่า

...ในแง่ของการเป็นบุคคลธรรมดา คุณก่อเป็นสุภาพบุรุษ
ทุกกระเปาะนี้ เป็นคนสุภาพเรียบร้อย อ่อนน้อมถ่อมตน
มีเมตตากรุณา เป็นผู้มีศีลธรรมและคุณธรรม ประจำใจ
มีการดำรงชีวิตที่เรียบง่ายไม่ฟุ้งเฟ้อ เป็นคนดีที่หาได้
ยากยิ่ง...

จากคำกล่าวข้างต้นจะเห็นได้ว่า ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ
สวัสดิ์พาณิชย์เป็นผู้ที่มีความสมณะ มีชีวิตที่เรียบง่าย แม้ท่านจะมีตำแหน่งการ
งานสูงเป็นถึงผู้นำการศึกษาคนสำคัญของชาติ แต่ก็ไม่ทำให้ท่านหลงใหลใน
ลาภยศสรรเสริญแต่อย่างใด ดังที่ เข้าว สายเชื้อ (2536) ลูกศิษย์ของ
ท่านคนหนึ่งกล่าวว่า

...อาจารย์ก่อ นับว่าเป็นคนดี เป็นปราชญ์บุคคลด้านการ
ศึกษาที่หาได้ยากยิ่ง เป็นคนเก่งและคนดีจากดินแดนภาค
อีสานที่สร้างความภาคภูมิใจให้แก่คนอีสานทั่วไป อาจารย์
ก่อเป็นคนสุภาพอ่อนน้อมถ่อมตนเสมอ ไม่เคยมีพฤติกรรมที่

แสดงออกให้เห็นถึงความห่วงเหิม ที่จะต้องการลาภยศ ชื่อเสียงแต่กลับมุ่งทำงานที่กำลังดำเนินงานอยู่ เป็นผลประโยชน์อย่างยิ่งในด้านการส่งเสริมพัฒนาเยาวชน และการศึกษาของชาติ..."

อุปนิสัยที่เด่นชัดของท่านอีกอย่างหนึ่ง คือ ความอ่อนน้อมถ่อมตน เป็นเป็นผู้มีความสุภาพ ใช้วาจานุ่มนวลเป็นที่ประทับใจแก่เพื่อนร่วมงานเสมอ ทำให้ท่านเป็นผู้นำเชื่อถือและเป็นที่เคารพนับถือของผู้ร่วมงานทุกคน ดังที่ บุญสม มาร์ติน (2536) เพื่อนสนิทของท่านได้กล่าวว่า

... ก่อ เป็นคนสุ่มรอบคอบ แม้จะไปซ้ำซ้ำ แต่ก็อย่างนั้น นอน ก่อไม่มีศัตรู ถ้าจะมีก็คงเป็นเพราะ เขาอยากมาเป็น ศัตรูเอง ก่อเป็นผู้ที่มีบุคลิกภาพที่น่านิยม น่าเชื่อถือ ไม่ดั่งต้น มีเหตุผล มีคุณธรรม เขาเป็นคนดีมาก เขาตรง เขารอบ คอบ ละเอียดถี่ถ้วน...

อุปนิสัยส่วนตัวอันน่าประทับใจของท่าน ที่ผู้ใต้บังคับบัญชาของท่าน ได้กล่าวถึงอยู่เสมอ คือ ความเป็นประชาธิปไตยของท่าน ท่านให้เกียรติคนอื่น ๆ เสมอ ไม่ว่าบุคคลนั้นจะอยู่ในฐานะใดก็ตาม ดังที่ สมชัย วุฒิปรีชา (2536) ได้กล่าวถึงท่านว่า

... อาจกล่าวได้ว่า ใครที่ได้ทำงานร่วมกับท่านอาจารย์ ดร. ก่อ เป็นคนโชคดี เพราะท่านเป็นผู้บังคับบัญชาที่มีความเมตตา และสนใจเพิ่มพูนความรู้ให้แก่ผู้ใต้บังคับบัญชา เป็นผู้บังคับบัญชาให้เกียรติผู้ใต้บังคับบัญชาอย่างยิ่ง มีจิตใจเป็นนักประชาธิปไตยอย่างแท้จริง ท่านอาจารย์ เป็นคนที่ควบคุมสติและอารมณ์ได้เป็นอย่างดี ถึงแม้ในการเผชิญหน้ากับความคิดเห็นที่ขัดแย้งอย่างรุนแรง ก็ไม่เคย เสียดอารมณ์ให้สังเกตเห็น...

ด้วยความ เป็นประชาธิปไตยของท่าน ทำให้ผู้ใต้บังคับบัญชาต่างมีความสบายใจในการดำเนินงานต่าง ๆ บรรยากาศในการทำงานนั้นล้วนเอื้ออำนวยต่อการปฏิบัติงานทางการศึกษาให้สำเร็จไปด้วยดีทุกครั้ง ดังที่ โกวิท วรรณพัฒน์ (2539) ซึ่งเคยปฏิบัติงานเป็นผู้ใต้บังคับบัญชาของท่าน และเป็นลูกศิษย์ของท่านด้วยได้กล่าวถึงท่านว่า

...อาจารย์ ดร. ก่อ เป็นคนกว้างขวาง ไม่ยึดติด...
อาจารย์ให้เกียรติผมมากในช่วงเป็นหัวหน้ากองการศึกษา
ผู้ใหญ่ ผมทำอะไรได้เยอะ ท่านได้สละเวลาแนะนำ
อบรมสั่งสอนผู้ใต้บังคับบัญชาและศิษย์ของท่าน คุณงามความ
ดีของท่านจะอยู่ในความทรงจำและเป็นความภาคภูมิใจของผู้
ใต้บังคับบัญชาและศิษย์ตลอดไป...

ความประทับใจในอุปนิสัยส่วนตัวของท่าน เป็นที่กล่าวขานในบรรดานักการศึกษาทั้งหลายอยู่เสมอถึงที่ ผู้ใต้บังคับบัญชาของท่านคนหนึ่ง ได้กล่าวถึง ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ ว่า "ท่านไม่เกรี้ยวกราดกับคนท่านไม่ยกตนข่มท่าน แล้วท่านก็มีเมตตา ท่านพอใจที่จะมองคนเจริญเติบโต ท่านดูแลทุก ๆ คน" (อรุณ ปริดีติลภ, 2539)

จากคำกล่าวข้างต้น แสดงให้เห็นว่า ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ ไม่เพียงเป็นผู้บริหารฝีมือเยี่ยมเท่านั้น ท่านยังเป็นครูที่ดีของศิษย์ ดังที่ ลูกศิษย์ของท่านคนหนึ่งได้กล่าวถึงท่านว่า

...ท่านอบรมสั่งสอน ส่งเสริมความเจริญแก่ศิษย์โดยทั่วหน้า
ดังนั้น งานด้านการสอนจึงเป็นงานอีกด้านหนึ่งที่ท่านชอบมาก
แม้ท่านอาจารย์ ดร. ก่อ จะมีราชการมากมาย ท่านก็ยัง
อนุญาตให้เราไปเรียนกับท่านที่ห้องรัฐมนตรีว่าการกระทรวง
ศึกษาธิการ ท่านเคยบอกว่า ท่านสนุกกับงานสอน ท่านคุยกับ
ลูกศิษย์ไม่เบื่อ แม้ท่านจะมีภาระหนักแต่ด้วยความ เป็นครูของ
ท่านโดยแท้ ท่านก็ยังกรุณาให้เราทั้งสองอนุญาตให้พบท่านได้
ทุกเมื่อ... (สมศักดิ์ ดลประสิทธิ์ และอรุณพ จินะวัฒน์, 2536)

จากคำกล่าวข้างต้นแสดงให้เห็นว่า ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิพาณิชย์ รักรงานการสอนมากแม้ท่านจะมีภารกิจมากมายเพียงใด ท่านก็ยังแบ่งเวลาให้กับงานสอนอยู่เสมอ ซึ่งจะเห็นได้จากท่านเป็นอาจารย์พิเศษของสถาบันการศึกษาหลายแห่ง และทำงานด้านการสอนควบคู่ไปกับการปฏิบัติงานด้านการศึกษาของชาติมาโดยตลอด นับว่าท่านมีวิญญานของความเป็นครูอย่างแท้จริง

นอกจากท่านรักรงานด้านการสอนแล้ว การศึกษาค้นคว้าหาความรู้โดยการอ่านหนังสือ นับว่าเป็นอุปนิสัยที่เด่นชัดของท่านอีกอย่างหนึ่งจะเห็นได้จากชีวิตในวัยเด็กของท่านที่ชอบอ่านหนังสือเป็นชีวิตจิตใจ ดังที่ภรรยาของท่านเล่าถึงการอ่านหนังสือของ ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิพาณิชย์ ว่า

...ปกติท่านเป็นคนอ่านหนังสือตลอดที่มีเวลาว่าง ชอบอ่านหนังสือมากตั้งแต่เด็ก ท่านก็อ่านหนังสือภาษาไทย ท่านอ่านหนังสือของพระทุกเล่มชอบมาก พอมาเป็นครูที่ร้อยเอ็ดก็อ่านหนังสือภาษาอังกฤษตลอด ท่านอ่านหนังสือทุกประเภท หนังสืออยู่ที่บ้านในปัจจุบันมี 3 - 4 พันเล่ม หลานถามว่าคุณตาอ่านทุกเล่มหรือเปล่า ท่านตอบว่าอย่าว่าแต่อ่านเลขบางเล่มอ่านถึง 2 ครั้ง คือ เวลาส่วนใหญ่ท่านชอบอ่านหนังสือ ตอนกลางคืนท่านก็อ่าน ถ้าไม่อ่านก็เขียน ท่านจะนอนไม่ต่ำกว่า 6 ทุ่ม ทุกวัน... (ชูศรี สวัสดิพาณิชย์, 2539)

จากคำบอกเล่าของภรรยาท่าน แสดงให้เห็นถึงอุปนิสัยรักรการอ่านของศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิพาณิชย์ อย่างเด่นชัด ไม่เพียงแต่ผู้ใกล้ชิดในครอบครัวเท่านั้น ที่มองเห็นอุปนิสัยรักรการอ่านของท่าน ผู้ร่วมงานทางการศึกษากับท่านได้กล่าวถึงอุปนิสัยรักรการอ่านของท่านว่า

...อุปนิสัยอีกบางประการที่บางท่านอาจไม่ทราบ คือ อาจารย์ชอบอ่านหนังสือนวนิยายภาษาอังกฤษมากที่สุด หนังสือประเภท Best Seller ทั้งหมด อาจารย์อ่านแทบจะทุกเล่ม อาจารย์เป็นผู้ให้ข้าพเจ้าติดนิสัยดังกล่าวเช่นกันฉะนั้น เวลาอาจารย์ได้หนังสือดี ๆ มาจะเอามาให้อ่าน... (วิชัย ตันศิริ, 2539)

อุปนิสัยอีกประการหนึ่งของท่านคือ ชอบท่องเที่ยวหาความรู้ หาประสบการณ์ และผ่อนคลายความเครียดในการทำงานดังที่ วิชัย ตันศิริ (2539) ที่กล่าวถึงการท่องเที่ยวของ ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ ว่า

... อีกอย่างหนึ่งที่ท่านชอบมากคือ การท่องเที่ยว ในช่วงวันปิดวันเสาร์-อาทิตย์ ข้าพเจ้าจะพาอาจารย์ไปนอกกรุงปารีส ส่วนมากจะไปชมปราสาทแอมน์น้ำลัวร์ ซึ่งมีมากมายเพราะส่วนนี้ในอดีต คือ ดินแดนที่รบกันมากที่สุดระหว่างชนนางอังกฤษกับฝรั่งเศส ผู้ที่ดูภาพยนตร์เรื่องรัตนาวดี จะเห็นภาพของปราสาทบนริมฝั่งแม่น้ำลัวร์ได้ดี เราไปเที่ยวปราสาทเหล่านี้เกือบจะทุกแห่ง...

งานทางการศึกษาเป็นงานสำคัญในชีวิตของ ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ เพราะชีวิตของท่านคลุกคลีกับงานพัฒนาการศึกษามาโดยตลอด อุปนิสัยอีกด้านหนึ่งของท่าน คือ รักการศึกษา ชอบค้นคว้าหาความรู้ และส่งเสริมการศึกษาของชาติทุกวิถีทางดังที่ ท่านกล่าวไว้ในคำนำหนังสือมองการศึกษา : เส้นทางที่เท่าเทียมกันของคนไทย ว่า

... ผมเรียนวิชาการศึกษา ประกอบอาชีพทางการศึกษาคิดและทำการศึกษาในตำแหน่ง และหน้าที่ต่างๆมาเป็นเวลานานกว่า 40 ปี ผมจึงรักการศึกษา หายใจเป็นการศึกษาอยู่ทุกวัน ถึงแม้จะมีความสนใจด้านอื่นอย่างกว้างขวางก็จริง แต่ความคิด ความอ่าน และการกระทำของผมก็มุ่งไปสู่การศึกษา ไม่เคยเบี่ยงเบนไปสู่ทิศทางอื่น เหตุใดผมจึงคลั่งไคล้ไหลหลงในการศึกษาขนาดนี้ คำตอบง่าย ๆ ก็คือ ผมเชื่อว่าการศึกษาเป็นของดี ดีต่อตนเอง และครอบครัวของผม ดีต่อบ้านเมืองของผม และดีต่อคนทั้งโลก ดีอย่างไร ดีด้วยการทำให้คนเจริญขึ้น ทำให้บ้านเมืองเจริญขึ้น และทำให้สังคมต่าง ๆ ทั่วโลกเจริญขึ้น...

จากคำกล่าวของท่านแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า ท่านมีความรักในการศึกษา หาความรู้อย่างแท้จริง เพราะท่านเชื่อว่าการศึกษาคือสิ่งที่ช่วยพัฒนาประเทศชาติโดยส่วนรวมให้เจริญขึ้น ดังนั้น ชีวิตของท่านจึงคลุกคลีอยู่กับการศึกษา โดยการที่ท่านเป็นคนรักการศึกษาคือเป็นชีวิตจิตใจ ท่านจึงมีความมานะพยายามที่จะพัฒนาการศึกษาของชาติให้เจริญก้าวหน้า ดังที่ ภรรยาของท่าน กล่าวถึง การปฏิบัติงาน ของ ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ ว่า

... ถ้าพ่อจะทำอะไรพ่อก็จะทำอย่างตั้งใจ ตั้งใจ ทำเต็มความสามารถพ่อไม่เคยได้อะไรมาง่าย ถ้าพ่ออยากได้อะไร พ่อต้องใช้ความรู้ความสามารถทั้งหมดที่พ่อมืออยู่ ทำอย่างตั้งใจ ความสำเร็จของพ่อจึงใสสะอาดดั่งดงามตามสายตาของคนทั่วไป... (ชูศรี สวัสดิ์พาณิชย์, 2539)

จากคำบอกเล่าของภรรยาของท่านแสดงให้เห็นอุปนิสัยส่วนตัวของ ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ อีกด้านหนึ่งว่า ท่านเป็นผู้มีความอดทน มีวิริยะ บากบั่น พากเพียร และตั้งใจจริงในการดำเนินงานด้านต่าง ๆ แม้กระทั่งถ้ามองย้อนไปในอดีต ที่ท่านเป็นเพียงเด็กชนบทห่างไกลจากความเจริญ ทั้งปวง ท่านพยายามดิ้นรนต่อสู้ เพื่อให้ได้รับการศึกษาจนถึงขั้นสูงสุด ทั้งที่ปัจจัยสนับสนุนรอบด้านมีอยู่ในวงจำกัด แต่ท่านก็สามารถฟันฝ่าอุปสรรคทั้งปวง จนประสบผลสำเร็จในด้านการศึกษาตามที่ท่านได้มุ่งหวังไว้ ก็เป็นภูมิหลังอีกประการหนึ่งที่แสดงให้เห็นถึงความมีวิริยะ อดสาหะของท่านตั้งแต่วัยเด็กหล่อหลอมเป็นอุปนิสัยส่วนตัวของท่าน ให้เป็นผู้มีความอดทน ชยัน หมั่นเพียร มีความวิริยะ อดสาหะมาโดยตลอด

ถึงแม้ว่าศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ จะมีภารกิจประจำวันมากมายเพียงใดก็ตาม แต่ท่านก็มีเวลาให้กับครอบครัวอยู่เสมอท่านมีความรักและผูกพันกับครอบครัวมาก ท่านถือว่า ความรักและความอบอุ่นในครอบครัวเป็นสิ่งสำคัญ ท่านให้ลูก ๆ ทุกคน แม้จะมีครอบครัวแล้ว มารวมอยู่ในบ้านเดียวกันเป็นครอบครัวใหม่ ท่านทำหน้าที่รับ-ส่งหลาน ๆ ไปโรงเรียนทุกวัน ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ เป็นคนรักถิ่นกำเนิดของตน ท่านไม่เคยลืมชนบทถิ่นกำเนิด แม้สำเร็จการศึกษาแล้วก็ยังคงมีความตั้งใจไม่เปลี่ยนแปลง

ที่จะกลับไปสร้างความสำเร็จแก่ดินแดนที่เป็นถิ่นกำเนิด เมื่อท่านได้มีโอกาสเป็นผู้นำทางการศึกษาของประเทศ ท่านก็ขยายโอกาสทางการศึกษาไปสู่ชนบทให้มากขึ้น เพื่อให้คนในชนบทได้พัฒนาตนเองเทียบเท่ากับคนในเมือง ดังที่ท่านได้แสดงความคิดของท่าน ไว้ในหนังสือทำเพื่อลูกหลานว่า

...ผมอยากให้โอกาสในทางศึกษาแก่ผู้มีโอกาสน้อย เด็กในชนบทก็เป็นเด็กไทยเหมือนกัน เขาควรจะมีโอกาสในการศึกษาเท่าเทียมกับเด็กในเมือง เมื่อคิดเช่นนั้นผมจึงได้ทุ่มเททุกสิ่งทุกอย่างเพื่อสนับสนุนการศึกษาในส่วนภูมิภาค...
(ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์, 2534)

จากคำกล่าวของท่านแสดงให้เห็นถึง ความห่วงใยต่อการจัดการศึกษาแก่เด็กในชนบทห่างไกล ซึ่งท่านมีประสบการณ์ด้านการศึกษาในวัยเด็กในถิ่นกำเนิดของท่านที่ขาดแคลนปัจจัยสนับสนุนในทุกด้าน ท่านจึงสนับสนุนการขยายการศึกษาสู่ชนบททุกรูปแบบเพื่อสร้างโอกาสให้แก่เด็กชนบทได้แล้วเรียนครบทุกคน

ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ เป็นผู้ที่มีความกตัญญูต่อผู้มีพระคุณ จะเห็นได้จากท่านได้รับทุนการศึกษาจากกระทรวงศึกษาธิการไปศึกษาต่อยังประเทศสหรัฐอเมริกา เมื่อท่านกลับมาแล้วท่านก็มารับใช้งานทางการศึกษาของกระทรวงศึกษาธิการอย่างเต็มความสามารถ มุ่งมั่นพัฒนาการศึกษาของชาติอย่างจริงจัง อีกประการหนึ่งจะเห็นได้จากท่านรับใช้งานทางการศึกษาอยู่กับ หม่อมหลวงปิ่น มาลากุล ซึ่งเป็นอาจารย์ที่ท่านเคารพนับถืออยู่หลายปีตลอดทั้งดูแลเลี้ยงดูน้อง ๆ ของท่าน และหลาน ๆ แทนบิดามารดาของท่านเมื่อท่านสร้างฐานะครอบครัวเป็นปีกแผ่นแล้ว

อุปนิสัยส่วนตัวอีกประการหนึ่งของท่านที่สำคัญมากคือ ท่านเป็นผู้ที่มีความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ จะเห็นได้จากการปฏิบัติหน้าที่ราชการในตำแหน่งต่าง ๆ ท่านได้เป็นผู้ริเริ่มจัดตั้งสถาบันพัฒนาผู้บริหาร สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาเอกชน กรมการศึกษานอกโรงเรียน และอุทยานการศึกษา ซึ่งผลงานดังกล่าวของท่านล้วนเอื้ออำนวยต่อการจัดการศึกษาของชาติ ให้เจริญก้าวหน้าเป็นอย่างมาก และแสดงถึงการมีวิสัยทัศน์อันกว้างไกลของท่านอีกด้วย เพราะท่านมองเห็นผลสำเร็จที่จะเกิดขึ้นในอนาคตว่า การวางรากฐานการศึกษาที่ดีจะส่งผลต่อการศึกษาของชาติในอนาคตให้เจริญก้าวหน้าทัดเทียมอารยประเทศได้เป็นอย่างดี

อุปนิสัยส่วนตัวดังกล่าวข้างต้น เป็นที่ประทับใจแก่บุคคลใกล้ชิดและผู้ที่เกี่ยวข้องกับท่าน ท่านยกย่องชื่นชมในคุณภาพความดีและการปฏิบัติตนของท่าน ที่เพียบพร้อมไปด้วยคุณธรรมและจริยธรรม สมควรเป็นแบบอย่างที่ดีของผู้ที่ใฝ่ดีใฝ่เจริญทั้งหลายพึงนำไปปฏิบัติตาม (อำนาจ วีระวรรณ, 2536) ประกอบกับท่านมีความรู้ความสามารถทางการศึกษาที่โดดเด่นเป็นที่เชื่อถือของคนทั่วไป จึงได้รับเชิญให้ดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการถึง 4 สมัย และไม่เคยสร้างความผิดหวังให้แก่ประชาชนและรัฐบาลเลย ภารกิจหน้าที่การงานที่ท่านได้รับมอบหมายดำเนินการไปได้ด้วยดีสร้างคุณประโยชน์และความเจริญก้าวหน้าแก่วงการศึกษาไทยเป็นอันมากกิจกรรมและโครงการศึกษาต่าง ๆ ที่ท่านได้ริเริ่มจัดทำในอดีต ล้วนเป็นรากฐานของการจัดการศึกษาของไทยในปัจจุบันนี้นับได้ว่าท่าน ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ เป็นบุคคลที่ทำคุณประโยชน์แก่การศึกษาของชาติอย่างสูงยิ่งสมควรประกาศยกย่องคุณงามความดีของท่านเพื่อเป็นการประกาศเกียรติคุณและบุคคลทั่วไป จะได้ยึดถือท่านเป็นแบบอย่างในการสร้างสรรค์คุณงามความดีแก่ชาติบ้านเมืองสืบไป

หน้าที่ราชการและการทำงาน

ชีวิตการทำงานของ ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ ได้ปฏิบัติหน้าที่ราชการอย่างเต็มความรู้ความสามารถ ในหน่วยงานต่าง ๆ ดังนี้ เริ่มต้นขึ้น ใน พ.ศ. 2487 หลังจากจบการศึกษาระดับปริญญาตรี จากจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย โดยได้รับการบรรจุแต่งตั้งให้เข้ารับราชการในตำแหน่งครูตรี กรมสามัญศึกษา กระทรวงศึกษาธิการ ทำหน้าที่ช่วยเหลืองานการศึกษาอยู่กับ หม่อมหลวงปิ่น มาลากุล อาจารย์ที่ท่านเคารพรัก ขณะนั้นดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมสามัญศึกษาอยู่ ท่านรับใช้อาจารย์ของท่านอยู่ อยู่เป็นเวลา 1 ปี จึงขออนุญาตกลับไปเป็นครูสอนที่โรงเรียนร้อยเอ็ดวิทยาลัย จังหวัดร้อยเอ็ด ซึ่งเป็นโรงเรียนเดิมของท่านในสมัยที่เรียนชั้นมัธยมศึกษา

งานสอนในโรงเรียน

ในปี พ.ศ. 2488 ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ ได้รับการแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งครูตรี โรงเรียนร้อยเอ็ดวิทยาลัย ท่านปฏิบัติหน้าที่เป็นครูที่ดี มีความขยันขันแข็ง อบรมสั่งสอนนักเรียนด้วยความเอาใจใส่ ท่านดำรงตนสมกับเป็นครู ให้ความเมตตาต่อลูกศิษย์โดยถ้วนหน้า ท่านจึงเป็นที่รักใคร่ของลูกศิษย์ทุกคน เมื่อท่านไปศึกษาต่อในต่างประเทศ ระหว่าง พ.ศ. 2491 ถึง พ.ศ. 2493 ท่านก็ยังห่วงใยลูกศิษย์ของท่าน ท่านเขียนจดหมายเล่าประสบการณ์ต่าง ๆ ที่ท่านพบเห็นส่งกลับมายังลูกศิษย์ของท่านเสมอ เพื่อให้ได้รับรู้ความรู้อื่น ๆ ทางการศึกษาอยู่เสมอ

งานในกระทรวงศึกษาธิการ

ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ ได้รับการแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งศึกษานิเทศก์ ประจำกองฝึกหัดครู กรมวิสามัญศึกษา ในปี พ.ศ. 2495 ทั้งที่ในระยะแรกหลังจากท่านสำเร็จการศึกษาจากสหรัฐอเมริกา ท่านมีความตั้งใจจะกลับไปปฏิบัติหน้าที่เป็นครูสอน ที่โรงเรียนร้อยเอ็ดวิทยาลัยตามเดิม แต่อาจารย์ของท่าน คือ หม่อมหลวงปิ่น มาลากุล รัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการในขณะนั้น มีความประสงค์อยากจะให้ท่านอยู่ช่วยงานด้าน

การศึกษาที่กระทรวงศึกษาธิการจะเป็นประโยชน์มากกว่า เพราะในเวลานั้น กระทรวงศึกษาธิการมีโครงการจะปรับปรุงการศึกษาในด้านต่าง ๆ เป็นจำนวนมาก ดังในคำบรรยายพิเศษของศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ ที่วิทยาลัยเกษตรกรรมร้อยเอ็ด ตอนหนึ่งว่า

... เมื่อมาแล้วก็คิดว่าจะทำงานที่ร้อยเอ็ดต่อไป ทางราชการบอกว่าไม่ได้ จะให้เป็นอยู่โคราช ผมก็บอกว่าโคราชก็เอา หนักเข้าอยู่โคราชไม่ได้ เขาบอกว่าต้องอยู่ที่กรุงเทพ ฯ ก็เลยทำงานอยู่ที่กรุงเทพ ฯ เรื่อยมา... (ก่อก่อ สวัสดิ์พาณิชย์, 2533)

งานของศึกษานิเทศก์ประจำกองฝึกหัดครู เป็นการปฏิบัติงานร่วมกับผู้เชี่ยวชาญชาวเชคโกสโลวาเกีย ชื่อ วาเลนสกี งานที่รับผิดชอบ คือ สืบรวจและรวบรวมข้อมูลทุกเรื่องทุกด้านของโรงเรียนฝึกหัดครูทุกแห่งทั่วประเทศเป็นงานที่ท้อแท้เหนื่อยยาก แต่งานที่รับผิดชอบก็ประสบผลสำเร็จด้วยดี และได้เลื่อนระดับเป็นข้าราชการชั้นโท ในปี พ.ศ. 2496 (สมชัย วุฒิปรีชา และคณะ, 2536)

ในด้านครอบครัว ภรรยาท่านได้ย้ายมาเป็นครูสอนที่โรงเรียนอาชีวโศติเวศน์ ในเวลาต่อมาได้กำเนิดบุตรสาว ซึ่งเป็นบุตรคนที่สอง ภรรยาท่านจึงลาออกจากราชการ เพื่อมาทำหน้าที่แม่บ้านและเลี้ยงดูบุตรอย่างใกล้ชิด ในระยะแรกครอบครัวของท่านเช่าบ้านอยู่บริเวณศรีษ่าน ต่อมาเมื่อท่านรวบรวมเงินพอจะปลูกบ้านได้ จึงได้สร้างบ้านเป็นของตนเอง ที่ถนนประชาราษฎร์ ซอยวงศ์สว่าง ซึ่งเป็นบ้านของท่านหลังปัจจุบันนี้ ในระหว่างที่ท่านว่างจากภารกิจทางราชการ ท่านใช้เวลาเขียนตำราทางการประถมศึกษาให้แก่กระทรวงศึกษาธิการ และเอกชน มีรายได้พิเศษมิใช่น้อย ทำให้ครอบครัวของท่านมีความสุขสบายขึ้น

กระทรวงศึกษาธิการ ได้จัดตั้งกรมการฝึกหัดครูขึ้น ในปี พ.ศ. 2497 โดยนำเอากองการฝึกหัดครู กรมวิสามัญศึกษาเข้ามารวมไว้ด้วยกัน ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ เป็นผู้ศึกษาข้อมูลการฝึกหัดครูไว้เป็นอย่างดี จึงได้รับการแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งหัวหน้าหน่วยศึกษานิเทศน์ กรม

การฝึกหัดครู ผลงานที่ท่านเป็นพลังสมองสำคัญในการจัดทำ ระหว่าง พ.ศ. 2497 - 2499 คือ งานพัฒนาหลักสูตรฝึกหัดครู ของกรมการฝึกหัดครู ได้ หลักสูตรต่าง ๆ คือ

1. หลักสูตร ครุมูล (ป.) เพิ่มจาก 1 ปี เป็น 2 ปี (ป.กศ.ต้น)
2. หลักสูตร ป.ป. เพิ่มจาก 3 ปี เป็น 4 ปี (ป.กศ.สูง)
3. หลักสูตร ป.ม. เพิ่มจาก 2 ปี เป็นปริญญาตรี 4 ปี

หลักสูตรใหม่ดังกล่าวนี้ใช้ในการสร้างครู ผลิตครู เป็นเวลานานเกือบ 20 ปี จนกระทั่งมีหลักสูตรของสภาการฝึกหัดครู พุทธศักราช 2519 และ พุทธศักราช 2524 ขึ้นใช้แทน นอกจากนี้ท่านยังผลิตผลงานด้านตำรา เอกสารทางวิชาการ เพื่อเผยแพร่การศึกษาวิจัยเสนอแนวคิดวิทยาการใหม่ ๆ การทำงานของกรมการฝึกหัดครู ก้าวหน้ามาจนถึงระดับปริญญาในทุกวันนี้ มีท่านศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ เป็นท่านหนึ่งที่เป็นผู้ร่วมบุกเบิก และเสริมสร้างรากฐานอันมั่นคงไว้ (สมชัย วุฒิปรีชา, 2536) ดังที่เพื่อนสนิทคนหนึ่งของท่าน และมีฐานะเป็นผู้ใต้บังคับบัญชาของท่าน ได้เล่าถึงประสบการณ์ในการทำงานร่วมกับท่านว่า

...ข้าพเจ้ากลับจากอเมริกาเมื่อปี 2497 คุณก่อก็คชวนให้ข้าพเจ้ามาทำงานที่คุณก่อกได้เริ่มงานไว้แล้ว งานนั้น ก็คือการจัดหน่วยศึกษานิเทศก์ขึ้นเป็นครั้งแรกในกระทรวงศึกษาธิการ....สมัยนั้นคำว่า "ศึกษานิเทศก์" เป็นคำใหม่ไม่มีใครเคยได้ยินมาก่อน เมื่อข้าพเจ้าไปรายงานตัวที่หน่วยศึกษานิเทศก์ ข้าพเจ้าังและไม่แน่ใจว่าจะเป็นที่ทำงานจริง เพราะหน่วยนี้เป็นอาคารไม้หลังเล็ก ๆ มีฝากระดานด้วยเสื่อกระจูด บางตอนขาดเป็นรูโหว่เอามือสอดเข้าไปได้ ตั้งอยู่หลังกระทรวง (ขณะนี้เป็นที่ตั้งหอพักครูสภา) มีโต๊ะทำงานเก่า ๆ เพียงไม่กี่ตัวมีคนทำงานที่เป็นผู้มีประสบการณ์ด้านบริหาร และด้านวิชาการอยู่ไม่ถึง 10 คน บางโต๊ะต้องนั่ง 2 คน หันหน้าชนกัน อย่างไรก็ตามแม้จะเริ่มต้นด้วยความขาดแคลนทุกอย่าง คุณก่อกผู้เป็นหัวหน้าหน่วยงานไม่ย่อท้อกับปัญหาต่าง ๆ เพราะมีแรงจูงใจสูง ผู้ร่วมงานก็สามารถทำงานได้อย่างสนุกกับ

ทรัพยากรที่มีอยู่อย่างจำกัด เราไปนิเทศโรงเรียนฝึกหัดครู การไปนิเทศคือการไปตรวจเยี่ยม ให้คำแนะนำ เป็นไปด้วยความลำบาก เพราะการคมนาคม เมื่อ 40 ปีที่แล้ว แตกต่างจากสมัยปัจจุบันมาก... คุณก็เป็นผู้นำ เป็นหัวหน้าทีมที่ผู้ร่วมงาน ทำงานด้วยความสนุก... นอกจากมีการนิเทศตามโรงเรียนแล้ว คณะศึกษานิเทศก์ยังได้จัดอบรมสัมมนา ทั้งผู้บริหารและครูผู้สอนผลิตเอกสาร การนิเทศการศึกษาขึ้นมาอีกตลอดเวลา... นับว่าคุณก็ เป็นผู้มีบทบาทสำคัญที่สร้างหน่วยศึกษานิเทศก์ขึ้นมาเพื่อช่วยพัฒนางานด้านการฝึกหัดครูให้มีคุณภาพสูงขึ้น เป็นลำดับตลอดมา... (อารี กุลทัศน์, 2536)

ด้วยผลงานเด่นเป็นที่ประจักษ์ ท่านจึงได้เลื่อนเป็นศึกษานิเทศก์เอกคนแรกของกรมการฝึกหัดครูใน พ.ศ. 2499

พ.ศ. 2500 ได้รับการแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งหัวหน้ากองโรงเรียนฝึกหัดครู งานที่สำคัญ คือ งานพัฒนาวิทยาลัยครูทั่วประเทศ ด้วยการเป็นผู้ร่วมคิด ร่วมวางแผนกับอธิบดีกรมการฝึกหัดครู เพื่อปรับปรุงสภาพโรงเรียนฝึกหัดครู มีการสร้างโรงเรียนฝึกหัดครูหลายแห่งพร้อม ๆ กัน ท่านต้องรับผิดชอบเรื่องการจัดหา คัดเลือก ย้ายโอนบรรจบุคคลากรครูเพิ่มให้ทันความต้องการของบ้านเมือง และให้ได้บุคลากรที่มีประสิทธิภาพสูงในการทำงานอีกด้วย ดังคำบอกเล่าส่วนหนึ่งของท่านในเอกสารกรมการฝึกหัดครูว่า

... เกี่ยวกับการยุบโรงเรียนฝึกหัดครู เริ่มต้นทันที เมื่ออาจารย์บุญถิ่น อู่กรมการฝึกหัดครูตั้งแต่ระยะแรก การยุบมีปัญหาหลายอย่างตามมา เช่น เกี่ยวกับจะเอาครูไปไว้ที่ไหน... ก็ถามเขา ยื่นข้อเสนอให้ เช่น ยุบที่จันทบุรีก็จะจัดให้ครูมาอยู่ที่สวนสุนันทา บ้านสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวแต่ปรากฏว่าเขาไม่ต้องการ อยากอยู่ที่ภูมิลำเนาเดิมถึงจะต้องอยู่ประจำบาลก็ไม่ว่า เพราะเขาอยากทำสวน ทำไร่ของเขา ต่อมาเราก็ยุบที่ปราจีน ตรัง เพราะเล็กมาก ทำโรงเรียนกินนอนก็ไม่ได้ เราก็มาคิดกันว่าเลี้ยงไว้ไม่โต จะพัฒนาจะลงทุนอะไรก็ไม่ได้จะเอาไว้ทำไม แล้วอธิบดีกับผมก็คิดกันต่อไปว่า

ต่อไปโรงเรียนฝึกหัดครูจะต้องมีพื้นที่อย่างน้อย 200 ไร่... ก็จึงแสวงหาที่ดินผืนใหญ่ ในการสร้างวิทยาลัยครูแห่งใหม่สำหรับงานประจำในความรับผิดชอบที่หนักมากระหว่างนั้นก็คือ การกำกับดูแล ค่าเนื้องาน ทั้งหมดทั้งปวงของโรงเรียนฝึกหัดครูทั่วประเทศ ให้เป็นไปตามนโยบายของกรมการฝึกหัดครู... (ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์, 2535)

ผลงานของท่านเป็นเสมือนคลังข้อมูลให้แก่กรมการฝึกหัดครู ในการวางแผนผลิตครู ระยะยาว 10 ปี ที่สามารถลดปัญหาการขาดแคลนครูของประเทศลงได้อย่างมากมาย และช่วยส่งเสริมระดับการศึกษาของบุคลากรในวิชาชีพครู ได้อย่างกว้างขวาง

พ.ศ. 2505 - 2510 ดำรงตำแหน่งศึกษานิเทศก์พิเศษ และหัวหน้าฝ่ายศึกษานิเทศก์ กรมการฝึกหัดครู งานสำคัญที่จะต้องสานต่อให้สำเร็จคือการพัฒนาวิทยาลัยครูทั่วประเทศให้มีคุณภาพ ด้วยคุณภาพในการทำงานของท่านในหลาย ๆ ด้าน โดยเฉพาะด้านการวางแผนงาน ประกอบกับคุณสมบัติพิเศษส่วนตัวของท่านเป็นที่ประจักษ์แจ้ง จึงทำให้ท่านเป็นที่ต้องการของหน่วยงานอื่นอีกมาก ดังนั้นในขณะที่ยังอยู่ในตำแหน่งศึกษานิเทศก์พิเศษของกรมการฝึกหัดครูนั่นเอง ท่านก็ได้รับการขอตัวให้ไปช่วยงานกระทรวงพัฒนาการแห่งชาติ ใน พ.ศ. 2506 - 2507 ในช่วงแรกของการก่อตั้งสำนักงานวิชาการ กระทรวงพัฒนาการแห่งชาตินั้น เนื่องจากเป็นกระทรวงที่ตั้งใหม่ตามนโยบายของรัฐบาลในขณะนั้น ที่ต้องการระดมนักวิชาการระดับสูงจากกระทรวง ทบวง กรมต่าง ๆ มาช่วยกันวางแผนการดำเนินงานในด้านต่าง ๆ กันอย่างเต็มที่ ทำให้สำนักงานนี้ได้รับการยกย่องว่ามีนักวิชาการที่ทรงคุณวุฒิทุกสาขามารวมกันอยู่มากที่สุด ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ ได้รับการแต่งตั้งให้เป็นที่รองผู้อำนวยการสำนักงานวิชาการและวางแผน (นายอำนวยการ วีรวรรณ ทำหน้าที่เป็นประธานฯ) ท่านได้ปฏิบัติภารกิจที่ได้รับมอบหมายอย่างเต็มกำลังความสามารถ จนงานวางแผนของสำนักงานนี้เข้ารูป ท่านจึงขอย้ายกลับคืนสังกัดเดิม คือ กระทรวงศึกษาธิการ การทำงานของท่านเป็นที่กล่าวขานของผู้ร่วมงานกับท่านว่า เป็นผู้มีความรู้ ความสามารถสูง ทำให้เกิดผลสำเร็จในการทำงานได้อย่างมีประสิทธิภาพ ดังที่ผู้ร่วมงานท่านหนึ่งได้กล่าวว่า

...ผมมีความประทับใจกับการทำงานร่วมกันกับท่านมากที่สุด ทั้งนี้ เพราะท่านไม่เพียงแต่เป็นนักวิชาการ และผู้บริหารงานที่เฉลียวฉลาด และมีความรู้ความสามารถสูงเด่นเท่านั้น แต่ท่านยังเป็นนักปกครองที่มีจิตใจ โอบอ้อมอารี มีอุปนิสัยสุภาพอ่อนโยน ท่านจึงเป็นที่รักใคร่และได้รับการสนับสนุนร่วมมืออย่างดีจากเพื่อนร่วมงานทุกคน... (อานวย วีรวรรณ, 2536)

จากการทำงานในเวลา 1 ปี ที่กระทรวงพัฒนาการแห่งชาติ ทำให้ท่านมีประสบการณ์ด้านการวางแผนงานเพิ่มขึ้นอย่างมากมาย

ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ ดำรงตำแหน่งผู้อำนวยการสำนักงานวางแผนการศึกษา ในปี พ.ศ. 2506 และรักษาการในตำแหน่งกองวางแผนการศึกษา สำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ สำนักงานการวางแผนการศึกษานั้น เป็นหน่วยงานใหม่จัดตั้งขึ้นตามเจตนารมณ์ของรัฐบาลจอมพลถนอม กิตติขจร รัฐบาลยอมรับว่าการศึกษามีบทบาทสำคัญในการพัฒนาเศรษฐกิจของชาติในแง่ที่ว่า การศึกษาเป็นผู้ผลิตกำลังคนที่จะเป็นสำหรับอนาคต ดังนั้นการที่กระทรวงศึกษาธิการจะสามารถผลิตกำลังคนให้สอดคล้องกับ โครงการพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศได้นั้นจะต้องมีการวางแผนการศึกษาให้สอดคล้องกับแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 1 ที่มีการประกาศใช้มาตั้งแต่ พ.ศ. 2504 แล้ว และการวางแผนการศึกษาเป็นงานซึ่งต้องกระทำติดต่อกันไปโดยไม่มีที่สิ้นสุด จึงจัดตั้งสำนักงานวางแผนการศึกษาขึ้นเพื่อปฏิบัติงานด้านการวางแผนการศึกษา โดยได้รับความช่วยเหลือด้านการวางแผนการศึกษา และการวางแผนกำลังคน จากมหาวิทยาลัยมิชิแกนสเตท ประเทศสหรัฐอเมริกา ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ และกลุ่มข้าราชการที่ได้รับการคัดเลือกจากหน่วยงานต่าง ๆ ในกระทรวงศึกษาธิการมาปฏิบัติงานในครั้งนี้ จำนวน 16 คน มีหน้าที่ดำเนินการวางแผนการศึกษา จัดทำงบประมาณ จัดทำสถิติ ข้อมูลต่าง ๆ ศึกษาวิเคราะห์วิจัยเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการวางแผน การประเมินผลการศึกษา และให้ความเห็นข้อเสนอแนะต่าง ๆ แก่กระทรวงศึกษาธิการ นับว่าเป็นงานสำคัญ และมีขอบเขตกว้างขวางมากยากต่อการดำเนินงานให้สำเร็จลุล่วงได้ตามนโยบายและวัตถุประสงค์ที่กำหนดไว้ แต่ในที่สุด คณะผู้ทำงานก็สามารถดำเนินงานที่ได้รับมอบหมายจนสำเร็จ ส่งผลดี

ต่อการพัฒนาการศึกษาของชาติได้เป็นอย่างมาก นับว่าศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ เป็นกำลังสำคัญในการบริหารครั้งนี้ให้สำเร็จไปได้ด้วยดี ดังที่ผู้ใต้บังคับบัญชาและเป็นเพื่อนสนิทของท่านได้ ได้กล่าวว่า

...กระทรวงศึกษาธิการจึงมอบหมายให้คุณก่อ ซึ่งในขณะนั้นเป็นหัวหน้าหน่วยศึกษานิเทศก์ ให้รักษาการในตำแหน่งผู้อำนวยการกองแผนงานการศึกษา (ที่จริงในขั้นแรกเราเรียกว่า ผู้อำนวยการสำนักงานวางแผนการศึกษา) นับเป็นงานที่ท้าทายมาก ทั้ง ๆ ที่ในขณะนั้นผู้ได้รับมอบหมายให้บุกเบิกงานนี้ ยังมองไม่กระจ่างชัดว่ามันคืออะไร... เราเริ่มงานเหมือนคนเดินผ่านไปในความมืดและการผจญภัยครั้งนี้เองที่คุณก่อทำให้ผมตระหนักในความเป็นผู้นำของเขา เขานำเราฝ่าความมืดไปด้วยความอดทน เยือกเย็น สุขุม รอบคอบ ไม่ท้อถอยจนในที่สุดในระยะเวลายาวนานนัก เราก็พบกับแสงสว่างและประสพผลสำเร็จสมดังที่ตั้งใจไว้ ต้องยอมรับว่าคุณก่อ เป็นผู้บุกเบิกและวางรากฐานด้านการวางแผนการศึกษาของกระทรวงศึกษาธิการ จนกระทั่งเป็นปีกแผ่นมั่นคง ดังที่เห็นอยู่ทุกวันนี้ การผจญภัยครั้งนี้ผมอดภูมิใจไม่ได้ที่ได้มีส่วนร่วมอยู่ในขบวนการได้มีโอกาสทำงานใกล้ชิดกับคุณก่อ ซึ่งเป็นผู้บังคับบัญชาโดยตรงขณะนั้น... (চারং ীবวศরী, 2539)

ต่อมาใน พ.ศ. 2509 จึงได้ทำการปรับเปลี่ยนจากสำนักงานวางแผนการศึกษาไปเป็น กองวางแผนการศึกษา

ใน พ.ศ. 2507 ได้มีการจัดทำและดำเนินโครงการเกี่ยวกับความช่วยเหลือจากต่างประเทศ โดยรัฐบาลไทยได้ทำสัญญากับรัฐบาลสหรัฐอเมริกา ในด้านการให้ความช่วยเหลือเกี่ยวกับงานวางแผนการศึกษากำลังคน สำหรับงานด้านการวางแผนการศึกษานั้นมี มหาวิทยาลัยมิชิแกนสเตท ได้ให้ความร่วมมือ โดยให้ความช่วยเหลือปรับปรุงงานด้านกรงานแผนการศึกษาระดับต่ำกว่าอุดมศึกษาของกระทรวงศึกษาธิการ โดยให้อาจารย์จากมหาวิทยาลัยมิชิแกนสเตทมาเป็นผู้เชี่ยวชาญประจำและมาช่วยให้ระยะสั้น ซึ่งในการนี้ Dr. Rajmaod N Hatch เป็นหัวหน้าคณะประจำอยู่ที่สำนักงานวางแผน

การศึกษา นอกจากนี้ยังส่งข้าราชการที่ทำงานในสำนักงานวางแผนการศึกษา กองวางแผนการศึกษา สำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ ไปศึกษาและดูงาน ที่สหรัฐอเมริกาด้วย นับเป็นการพัฒนาด้านการวางแผนการศึกษาทั้งระบบและ บุคลากรผู้ปฏิบัติอย่างจริงจัง ดังที่ผู้ร่วมงานท่านหนึ่งของ ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ และเป็นเพื่อนสนิทของท่านมาตั้งแต่เรียนเตรียมอุดมศึกษา ได้กล่าวถึงการทำงานครั้งนั้นว่า

... ข้าพเจ้าได้มีส่วนบุกเบิกสำนักงานแห่งนี้ด้วย โดยเริ่มจากมีโต๊ะ ประชุมจากเงินเหลือจ่ายจากโครงการต่าง ๆ ของหน่วยงาน อื่น โต๊ะทำงาน วัสดุ อุปกรณ์ ที่ใช้ทำงานก็ขอยืมบ้าง จากหน่วย งานต่าง ๆ แต่คุณก่อก่อนในฐานะผู้อำนวยการสำนักงาน ก็สามารถ บุกเบิกงานด้านนี้ได้ผลดียิ่ง จนได้รับความช่วยเหลือจากองค์การ ยูเอชเอของสหรัฐอเมริกา ทั้งในด้านผู้เชี่ยวชาญและทุนการศึกษา ผู้ที่มาร่วมงานในสำนักงานนี้ได้ทุนไปศึกษาต่อที่สหรัฐอเมริกาทุก คน และสำนักงานนี้ก็กลายเป็นแม่แบบให้เกิดกองวางแผนชั้นใน กรมต่าง ๆ ในเวลาต่อมา (อารี กุลรัตน์, 2536)

ในปี พ.ศ. 2509 - 2511 ดำรงตำแหน่งผู้อำนวยการกองวางแผนการศึกษา สำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการเป็นคนแรก ท่านเป็นผู้ บุกเบิกก่อตั้งกองวางแผนการศึกษาให้ถูกต้องตามกฎหมาย โดยมีประกาศใน พระราชกฤษฎีกา ผลงานสำคัญในช่วงดำรงตำแหน่งผู้อำนวยการสำนักงานวางแผนการศึกษา และกองวางแผนการศึกษา คือ

1. การศึกษาความสูญเปล่าทางการศึกษา
2. วิจัยเรื่องมัธยมศึกษาในประเทศไทย
3. วิเคราะห์งบประมาณการศึกษาของกระทรวงศึกษาธิการ
4. จัดทำแผนการศึกษา ร่วมกับสภาพัฒนาการเศรษฐกิจ และสภา การศึกษาแห่งชาติ
5. จัดทำโครงการเงินกู้เพื่อพัฒนาอาชีพศึกษา (จากธนาคารโลก) โดยร่วมกับกรมอาชีพศึกษา
6. จัดทำโครงการเงินกู้โรงเรียนมัธยมศึกษาแบบประสม (เงินกู้ จากประเทศแคนาดา โดยร่วมกับกรมวิสามัญศึกษา)

7. ศึกษาการจัดระบบงานของกระทรวงศึกษาธิการ โดยร่วมกับ สำนักงานประมาณ

8. จัดทำสถิติ ข้อมูลการศึกษา โดยวางรากฐานการจัดเก็บให้เป็น ระบบ และเริ่มจัดทำสำมะโนนักเรียน โรงเรียน และครู

9. จัดทำบทความที่เกี่ยวกับการวางแผนการศึกษา และรวบรวม ทำเป็นภาษาต่างประเทศพิมพ์ออกเผยแพร่

10. ศึกษาวิจัย เรื่องการประถมศึกษา

11. วิจัยเรื่องการเผยแพร่ความคิดเห็นใหม่ ๆ ทางการศึกษา โดย ร่วมมือกับผู้เชี่ยวชาญจากมหาวิทยาลัยมิชิแกนสเตท

12. ร่วมกับกรมการฝึกหัดครู จัดตั้งแผนกวิชาอุตสาหกรรมศิลป์ที่ วิทยาลัยครูพระนครงานด้านวิชาการที่จัดทำและพิมพ์ออกเผยแพร่ ที่สำคัญ คือ

1. ทำเนียบโรงเรียน พ.ศ. 2505

2. รายงานสำรวจครู พ.ศ. 2505

3. ประมวลข้อความเกี่ยวกับการวางแผนการศึกษา และการ พัฒนากำลังคน

4. การประเมินผลเบื้องต้นเกี่ยวกับการศึกษาและกำลังคนใน ประเทศไทย

5. สำระสำคัญของ การวางแผนการศึกษา

6. การวางแผนการศึกษาสาขาต่าง ๆ โดยอาศัยหลักวิชาพ.ศ. 2509

7. รายงานการวิเคราะห์งบประมาณของกระทรวงศึกษาธิการ (พ.ศ. 2503 - 2507)

8. เวลาที่สูญเสียไประหว่างปีการศึกษา 2506 ของ โรงเรียนในประเทศไทย

9. สำมะโนโรงเรียนฉบับย่อ และฉบับสมบูรณ์ พ.ศ. 2507, 2508, 2510

10. จัดพิมพ์หนังสือชุดการศึกษาประเทศไทย ประกอบด้วย
 10.1 การให้ค่าปรึกษาทางอาชีพในระดับมัธยมศึกษา
 10.2 การมัธยมศึกษาการวางแผนกำลังคน และการศึกษา ในประเทศไทย (ทั้งฉบับภาษาไทยและภาษาอังกฤษ)
 10.3 นิสิต นักศึกษากับการศึกษาในมหาวิทยาลัย

- 10.4 อาจารย์ของมหาวิทยาลัยในประเทศไทย
  - 10.5 การประเมินผลการสอนในประเทศไทย
  - 10.6 การศึกษาในประเทศไทย
  - 10.7 การวิจัยมัธยมศึกษาฉบับย่อ
  - 10.8 การวางแผนการศึกษาในระดับภูมิภาค
11. เอกสารเกี่ยวกับผลการประชุมสัมมนาที่สำคัญ ๆ

ผลงานอันมากมายที่ท่าน และคณะได้ดำเนินการจัดทำจนสำเร็จเป็นประโยชน์ต่อการวางแผนการศึกษาของชาติทุกระดับ

ในปี พ.ศ. 2511 - 2515 ดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมวิสามัญศึกษา รับผิดชอบโรงเรียนมัธยมศึกษาทั่วประเทศ ท่านรู้ข้อมูลเป็นอย่างดีในขณะปฏิบัติหน้าที่อยู่ก่อนวางแผนการศึกษาว่า นักเรียนชั้นประถมศึกษาในชนบท เมื่อจบการศึกษาภาคบังคับแล้ว เข้าเรียนต่อในระดับมัศึกษาน้อยมาก และเป็นอัตราต่ำสุดเมื่อเปรียบเทียบกับประเทศเพื่อนบ้านที่มีฐานะใกล้เคียงกัน ท่านจึงได้ขยายโรงเรียนมัธยมไปสู่ชนบทอย่างรวดเร็ว และท่านเห็นชอบในแนวคิดที่จะยกฐานะการศึกษาเอกชนให้มีบทบาทเพิ่มขึ้นอย่างกว้างขวาง จึงเสนอยกฐานะกองโรงเรียนราษฎร์ ซึ่งเป็นกองหนึ่งในกรมวิสามัญศึกษาขึ้นเป็นกรม นายสุกิจ นิมมานเหมินทร์ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ เห็นชอบด้วย จึงนำเสนอคณะปฏิวัติ (สมัยจอมพลถนอม กิตติขจร) และได้มีคำสั่งคณะปฏิวัติ ฉบับที่ 217 (29 กันยายน 2515) ตั้งสำนักงานคณะกรรมการการศึกษาเอกชน เป็นส่วนราชการที่มีฐานะเป็นกรมหนึ่งในกระทรวงศึกษาธิการ ตั้งแต่วันที่ 1 ตุลาคม 2515 เป็นต้นมา จึงกล่าวได้ว่า ศาสตราจารย์ ดร. ก่อสวัสดิ์พาณิชย์ เป็นผู้ริเริ่มในการก่อตั้งสำนักงานคณะกรรมการการศึกษาเอกชน (สมัย วุฒิปรีชา และคณะ, 2536) นอกจากนี้จัดดำเนินการพัฒนาโรงเรียนในต่างจังหวัด เพื่อให้เป็นจุดสกัดรับนักเรียนในส่วนภูมิภาค โดยไม่ต้องเดินทางเข้ามาเรียนในโรงเรียนส่วนกลางจุดเดียวให้หลักสูตรกว้าง โดยท่านได้ส่งเสริมให้โรงเรียนจุดสกัดเป็นโรงเรียนมัธยมแบบประสม (คมส.) ซึ่งในเวลาต่อมามีโครงการต่อเนื่องออกมาอีกหลายโครงการ ใน พ.ศ. 2515 ได้มีการรวมกรมวิสามัญศึกษาเข้ากับกรมสามัญศึกษา เปลี่ยนชื่อมาเป็นกรมสามัญศึกษา

ในระหว่างที่ ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ ปฏิบัติราชการ ในตำแหน่งผู้นำทางการศึกษาคนสำคัญของกระทรวงศึกษาธิการนั้น เวลาส่วนหนึ่งของท่านอุทิศแก่งานด้านการสอน แต่งตำราแบบเรียนในระดับต่าง ๆ ทั้งของรัฐและเอกชน ได้รับเชิญให้เป็นกรรมการของสมาคมหน่วยงานต่าง ๆ มูลนิธิ และงานในโอกาสพิเศษอื่น ๆ เป็นจำนวนมาก และเนื่องด้วยท่านเป็น อาจารย์พิเศษของคณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย มาเป็นเวลา 17 ปี ทำการสอนวิชาประถมศึกษา และปัญหาการศึกษาไทย เป็นวิทยากรบรรยาย ความรู้พิเศษทางการศึกษา ให้ความร่วมมือในการวางแผนจัดให้โรงเรียน สังกัดกรมวิสามัญศึกษา เป็นโรงเรียนฝึกสอนให้นิสิตสาขามัธยมศึกษา คณะ ครุศาสตร์นอกจากนี้ท่านยังได้เดินทางไปดูงานการจัดการศึกษาทุกระดับในต่าง ประเทศจำนวน 6 ครั้ง เข้าร่วมประชุมต่างประเทศ จำนวน 15 ครั้ง ประสบการณ์ที่ท่านได้รับมาจากการดูงาน และการเข้าร่วมประชุมระดับนานาชาติดังกล่าวได้นำมาพัฒนางานทางการศึกษาของชาติให้เจริญก้าวหน้าอย่าง รวดเร็ว ผลงานและคุณความดีของท่าน ทำให้ท่านได้รับพระบรมราชโองการ แต่งตั้งเป็นศาสตราจารย์พิเศษในวิชาครุศาสตร์ คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย เมื่อวันที่ 12 กรกฎาคม พ.ศ. 2514 (สมชัย วุฒิปรีชา และ คณะ, 2536)

ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ ดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมสามัญศึกษาในปี พ.ศ. 2515 - 2517 ความผูกพันของท่านกับกรมสามัญศึกษามีมา ตั้งแต่ท่านเริ่มเข้ารับราชการครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. 2487 ท่านได้มีโอกาสเข้ารับตำแหน่งสูงสุดของกรมนี้ ท่านได้เป็นผู้บุกเบิกงานมัธยมศึกษาไว้หลายเรื่อง ซึ่งเป็นรากฐานของการพัฒนาการศึกษาระดับมัธยมศึกษาในปัจจุบันนี้ ผลงานสำคัญได้แก่

1. จัดทำเอกสารข้อมูลสภาพโรงเรียนมัธยมศึกษาเป็นรายจังหวัด ซึ่งแต่เดิมกรมสามัญศึกษาไม่มีข้อมูลเกี่ยวกับโรงเรียนที่สมบูรณ์ ข้อมูลสำคัญที่จัดทำ ได้แก่ จำนวนที่ดิน จำนวนนักเรียน ห้องเรียน ครู ชื่อผู้บริหาร ชื่อ ศึกษานิเทศก์จังหวัด อัตรานักเรียนต่อประชากร ฯลฯ ปัจจุบันเรื่องนี้นับว่าเป็น ข้อมูลที่สำคัญยิ่งในการวางแผนตั้งโรงเรียน และพัฒนาโรงเรียนแต่ละจังหวัด

2. จัดตั้งโรงเรียนใหม่ ท่านได้มีดำริให้ผู้ที่เกี่ยวข้องหาที่ดิน อย่างน้อย 50 ไร่ โรงเรียนที่ตั้งแล้วมีทางที่จะขยายที่ดินเพิ่มเติมได้ อาจจะทำ ด้วยการขอบริจาค หรือซื้อ ท่านก็จะแนะนำสนับสนุนทุกวิถีทางให้โรงเรียน ดำเนินการ ปัจจุบันโรงเรียนมีพื้นที่มาก ก็สามารถจัดกิจกรรมการเรียนการสอน และจัดบรรยากาศบริเวณโรงเรียนให้เป็นประโยชน์ต่อนักเรียน ครู และ บุคลากรในโรงเรียนได้อย่างดียิ่ง เช่น โรงเรียนจันทร์หุ่นบำเพ็ญ โรงเรียน สตรีวิทยา 2 ที่กรุงเทพฯ ฯ และโรงเรียนเขलगันคร ที่จังหวัดลำปาง ฯ

3. มีนโยบายให้รวมโรงเรียนชายและโรงเรียนหญิงประจำ จังหวัดให้เป็นโรงเรียนสหศึกษา และย้ายออกไปตั้งในสถานที่ที่มีเนื้อที่กว้าง เพียงพอที่จะพัฒนาโรงเรียนต่อไป การรวมโรงเรียนและโรงเรียนตั้งใหม่ใน ช่วงเวลานั้น จะใช้ชื่อโรงเรียนลงท้ายว่า "วิทยาคม"

4. มีนโยบายให้กรมสามัญศึกษา เปิดโรงเรียนมัธยมศึกษา ระดับอำเภอ ให้ครบทุกอำเภอ ท่านได้เดินทางไปสำรวจที่ตั้งโรงเรียน และ ขอที่ดินที่เหมาะสมจากเจ้าของที่ดินด้วยตนเอง นอกจากนั้นยังได้ชักชวนมูลนิธิ องค์การเอกชน สร้างอาคารเรียน ให้ทุนการศึกษา และให้ทุนอาหารกลางวัน แก่เด็ก เป็นต้น

5. ดำเนินการโครงการโรงเรียนแบบประสม (คมส.) ต่อ เนื่องจากโครงการเดิม เนื่องจากประชาชนไม่นิยมส่งบุตรหลานเข้าเรียน โรงเรียนมัธยม เพราะเห็นว่าไม่มีประโยชน์ สู้ส่งบุตรหลานที่จบประถมศึกษา มาทำงานในกรุงเทพฯ ฯดีกว่า เพราะการพัฒนาอุตสาหกรรมในส่วนกลางส่งผล ให้ดึงดูดแรงงานจากชนบทให้ผู้คนทั้งไ้ร่นาเข้ามาทำงานอยู่ในกรุงเทพฯ ฯ และ เมืองบริวารเป็นอันมาก ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ แนะนำแนวทาง ในการบริหาร ช่วยแก้ปัญหาบางประการให้

6. จัดทำเกณฑ์มาตรฐานโรงเรียนประถมศึกษา เพื่อให้เป็น เครื่องมือปรับปรุงโรงเรียน และเป็นแนวทางในการปรับปรุงพัฒนาโรงเรียน

7. ริเริ่มให้มีการสอนวิชาชีพในโรงเรียนมัธยมศึกษา เพื่อให้เด็กที่จบโรงเรียนมัธยมศึกษาแล้ว ถ้าไม่สามารถศึกษาต่อชั้นสูงต่อไปจะสามารถไปประกอบอาชีพได้

8. ดำเนินการขยายโอกาสทางการศึกษา โดยเร่งรัดให้เปิดโรงเรียนมัธยมศึกษาในชนบทอย่างรวดเร็ว และเปิดสอนถึงชั้นมัธยมศึกษาตอนปลาย

9. ริเริ่มให้มีการตั้งโรงเรียนจำนวน 9 โรงเรียน เมื่อ พ.ศ. 2514 เพื่อเป็นการฉลองในมหามงคลสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เถลิงถวัลย์ราชสมบัติ บรรจบครบรอบ 25 ปี และในวโรกาสที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระชนมายุครบ 5 รอบ กรมสามัญศึกษาได้จัดตั้งโรงเรียนเพื่อการเฉลิมฉลองในวโรกาสสำคัญนี้ด้วยการตั้งโรงเรียนมัธยมชั้น 5 แห่ง และได้รับพระราชทานชื่อว่า โรงเรียนนวมินทราชูทิศ เช่นเดียวกับในวโรกาสที่สมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถทรงเจริญพระชนมายุครบ 5 รอบ กรมสามัญศึกษาได้จัดตั้งโรงเรียนมัธยมเพื่อเป็นการเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ

10. พัฒนาบุคลากรในหน่วยงาน โดยสนับสนุนส่งเสริมให้ได้ศึกษาต่อ อบรม ดูงาน ฝึกอบรมทั้งในประเทศและต่างประเทศ สนับสนุนให้จัดทำผลงานเพื่อเลื่อนระดับ เป็นการส่งเสริมวิद्यฐานะความก้าวหน้าทางราชการของแต่ละบุคคล

11. สนับสนุนเรื่องการวางแผนปฏิบัติงาน ในกรมสามัญศึกษามีแผนปฏิบัติงาน ระดับกรม ระดับกอง และโรงเรียนทุกโรงเรียนมีแผนปฏิบัติงานนอกจากนี้ท่านจะหาเวลาไปเยี่ยมโรงเรียนอย่างสม่ำเสมอ แม้จะเป็นวันหยุด เพื่อเยี่ยมเยียนให้กำลังใจผู้บริหารงานต่าง ๆ ที่ท่านได้ดำเนินการไว้ล้วนเป็น รากฐานของการพัฒนาการศึกษาระดับมัธยมศึกษา จากอดีตจนถึงปัจจุบันนี้

12. ริเริ่มส่งเสริมให้กรมสามัญศึกษา จัดกิจกรรมส่งเสริมการอ่านด้วยวิธีการต่าง ๆ และดำริว่า "นักเรียนควรอ่านหนังสืออื่น ๆ นอกเหนือ

จากแบบเรียนอย่างน้อยปีละ 5 เรื่อง" และถ้าท่านพบผู้ที่คุ้นเคย บางครั้งท่านจะให้หนังสือหรือแนะนำหนังสือที่อ่านแล้วให้ไปอ่าน เมื่อมาพบกันอีกครั้งท่านก็จะถามถึงหนังสือที่ท่านแนะนำให้อ่าน

13. สนับสนุนการศึกษาพิเศษและการศึกษาสงเคราะห์อย่างดียิ่ง ทำให้กรมสามัญศึกษามีโรงเรียนศึกษาสงเคราะห์สำหรับเด็กด้อยโอกาสทางการศึกษาต่าง ๆ 29 โรงเรียน โรงเรียนการศึกษาพิเศษประเภทโสตทัศนศึกษา 9 โรงเรียน โรงเรียนสอนเด็กตาบอด 2 โรงเรียน โรงเรียนสอนเด็กพิการทางสติปัญญา 3 โรงเรียน ท่านจึงเป็นผู้ที่สร้างโอกาสและความหวังแก่ผู้พิการให้ได้รับการศึกษา เพื่อพัฒนาศักยภาพของตนเองให้มากที่สุด สามารถช่วยเหลือตนเองได้เป็นอย่างดี และดำรงชีวิตอยู่ในสังคมได้อย่างมีความสุข ดังที่ประธานกรรมการอำนวยการมูลนิธิธรรมมิกชน เพื่อคนตาบอดในประเทศไทยในพระบรมราชูปถัมภ์ กล่าวไว้ว่า "ข้าพเจ้าเกิดมาเป็นคนตาบอด ประสบความยุ่งยากในการดำรงชีพมาโดยตลอด... ความหวังของข้าพเจ้าไม่ได้สะดุดหรือจบลงเพราะอุปสรรคหรือความท้อแท้ ทั้งนี้ก็ด้วยอุปการะคุณจากบุคคลและองค์กรต่าง ๆ นับตั้งแต่พระมหากษัตริย์ คุณโยปรัตเกล้า ฯ ให้มูลนิธิธรรมมิกชน ฯ อยู่ในพระบรมราชูปถัมภ์ และหนึ่งในจำนวนความเมตตาที่สำคัญและยาวนานต่อข้าพเจ้านั้นก็คือ ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิพานิชย์ ได้ก่อให้เกิดความหวังในหมู่คนพิการด้วยการเอาใจใส่เรื่องการศึกษาพิเศษ ที่รัฐบาลและเอกชนจัดสรรให้แก่คนพิการ เพื่อพัฒนาทางด้านการศึกษาได้มุ่งไปสู่การเรียนร่วมระหว่างนักเรียนที่มีความพิการ และนักเรียนปกติ... ท่านได้กล่าวว่า เป็นงานที่หนักแต่ผลที่ได้รับคุ้มค่ายิ่งนัก เพราะการศึกษามีใช้เพียงเพื่อให้คนอ่านออกเขียนได้ หากแต่เพื่อให้คนสามารถคิดและแก้ปัญหาาร่วมกันได้..." (ประหยัด ภูหนองโอง, 2536)

14. สนับสนุนงานนิเทศการศึกษา ควบคู่ไปกับงานพัฒนาการศึกษา เพราะท่านเคยปฏิบัติหน้าที่หัวหน้าหน่วยศึกษานิเทศก์ กรรมการฝึกหัดครูมาก่อน จึงมีความเชื่อว่าการนิเทศการศึกษา เป็นการช่วยเหลือครูให้ทำงานได้ดีขึ้น โรงเรียนเกิดความภาคภูมิใจที่มีคนเอาใจใส่อย่างจริงใจและจริงจัง มีการแก้ปัญหาาร่วมกันส่งผลต่อการจัดการเรียนการสอนได้อย่างมีประสิทธิภาพดียิ่งขึ้น

นับว่าท่านเป็นผู้นำทางการศึกษาที่เล็งการณ์ไกล ด้วยความคิดที่สุขุม ลุ่มลึกมองไปข้างหน้าเสมือนรู้แจ้งว่างานของกรมสามัญศึกษาคควรทำอะไรและจะเป็นอย่างไรในอนาคต และจุดหมายปลายทางสุดท้าย คือ การศึกษาที่มีคุณภาพ (สมชัย วุทธิปรีชา, 2536) ท่านได้ดำเนินนโยบายที่จะให้การเรียนในโรงเรียนมัธยมสามารถพัฒนาทั้งด้านอาชีพ และพัฒนาชนบทไปด้วย จึงได้จัดให้มีโครงการพัฒนาโรงเรียนมัธยมศึกษาแบบประสมขั้นทุกจังหวัด ได้แก่ โครงการโรงเรียนมัธยมศึกษาแบบประสมที่มุ่งพัฒนาด้านอาชีพเกษตร (คมส.2) โครงการโรงเรียนมัธยมศึกษาชนบท (คมช.) โดยความร่วมมือกับองค์การกองทุนสงเคราะห์เด็กแห่งสหประชาชาติ (ยูนิเซฟ) โครงการพัฒนาโรงเรียนมัธยมในส่วนภูมิภาค (คมภ.1 และ คมภ.2) และโครงการโรงเรียนมัธยมเพื่อพัฒนาชนบท (มพช.1 และ มพช.2) ท่านจะหมั่นไปเยี่ยม เยือนแนะนำและให้กำลังใจแก่ผู้ปฏิบัติงานอยู่ในชนบทห่างไกลอยู่เสมอ ไม่เว้นแม้แต่วันหยุดราชการ (จรรยา มิลินทร์ และคณะ, 2536)

ต่อมามีการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองครั้งใหญ่ในเดือนตุลาคมพ.ศ. 2516 ในขณะนั้นรัฐบาลจอมพลถนอม กิตติขจร เป็นรัฐบาลที่มาจากการปฏิวัติปกครองประเทศอยู่ในขณะนั้น นิสิตนักศึกษาและประชาชนได้ออกมาเดินขบวนเรียกร้องประชาธิปไตย ให้มีการเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรมาจัดตั้งรัฐบาลการเดินขบวนทวีความรุนแรงขึ้นเรื่อย ๆ ทำให้ จอมพลถนอม กิตติขจร นายกรัฐมนตรี ต้องเดินทางออกจากประเทศไทย และประกาศลาออกจากตำแหน่งหัวหน้ารัฐบาล เหตุการณ์ทั้งหลายก็เรื้อยร้อยกลับคืนสู่ภาวะปกติ นายสัญญา ธรรมศักดิ์ ได้รับพระบรมราชโองการแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี ได้จัดตั้งรัฐบาลขึ้น ซึ่งเรียกกันว่า รัฐบาลพระราชทาน ในเวลานั้นเป็นยุคของประชาธิปไตยกำลังเฟื่องฟูเต็มที่ นิสิต นักศึกษา นักเรียน กรรมกร ประชาชน และกลุ่มคนต่าง ๆ ออกมาใช้สิทธิเสรีภาพแสดงความคิดเห็นโดยเสรี ต่างเรียกร้องสิ่งที่ตนพึงมีพึงได้ ต่างก็เข้าใจว่าความเห็นของคนหนุ่มมากเป็นสิ่งสำคัญที่สุด กลายเป็นว่ากฎหมายอยู่เหนือกฎหมาย มีการชุมนุมประท้วงโจมตีผู้บริหาร ชุมนุมเรียกร้องให้เจ้าหน้าที่ของรัฐบาลแก้ไขปัญหาให้ บางครั้งมีการกระทำที่รุนแรงผิดกฎหมายแต่ฝ่ายรัฐบาลก็โอนอ่อนผ่อนตามพอที่จะ

ให้เหตุการณ์สงบลงไปได้ เป็นการแก้ปัญหาเฉพาะหน้าเท่านั้นอยู่ตลอดเวลา จนในที่สุดรัฐบาลของนายสัญญา ธรรมศักดิ์ ก็กราบถวายบังคมลาออกจากตำแหน่งทั้งคณะ การลาออกของรัฐบาล ทำให้เหตุการณ์ต่าง ๆ ผ่อนคลาย ความตึงเครียดลง กลุ่มชนนุมนต่าง ๆ ก็สลายตัวไปด้วยหวังว่ารัฐบาลใหม่จะมาช่วยแก้ปัญหาของพวกตนได้ ในเวลาต่อมาก็มีพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ นายสัญญา ธรรมศักดิ์ นั้นเอง จัดตั้งรัฐบาลใหม่เป็นครั้งที่สอง ในรัฐบาลของนายสัญญา ธรรมศักดิ์ ครั้งที่สองนี้ ทำให้ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ ได้เข้ามามีบทบาทดำรงตำแหน่งข้าราชการทางการเมืองเป็นครั้งแรก

ในปี พ.ศ. 2517 ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ ได้รับการแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงศึกษาธิการอีกตำแหน่งหนึ่ง และรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ ที่ได้รับการแต่งตั้งในครั้งนั้นคือ นายเกรียง กীরติกร ในเวลานั้นกระทรวงศึกษาธิการมีปัญหาเรื่องครูโรงเรียนราษฎร์ที่ถูกกลอยแพ ออกมาเดินขบวนเรียกร้องสิทธิขอกลับเข้าทำงานเหมือนเดิม ท่านได้ช่วยเหลืองานรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการแก้ปัญหาครูโรงเรียนราษฎร์ โดยการขอขบประมาณพิเศษมาจ้างครูที่ถูกกลอยแพ เป็นลูกจ้างประจำเป็นเวลา 1 ปี เพื่อจะได้มีเวลาขยับขยายหางานใหม่ได้ตามวุฒิและความสามารถ เป็นที่พอใจของครูที่ถูกกลอยแพ ปัญหาเรื่องนี้จึงสามารถสงบลงได้

งานอีกด้านหนึ่งที่ท่านได้มีบทบาทเข้าไปช่วยเหลือจนประสบผลสำเร็จ คือ งานการวางพื้นฐานเพื่อปฏิรูปการศึกษา ซึ่งจะต้องจัดทำอย่างเร่งด่วนเพราะสภาพของสังคม เศรษฐกิจและการเมืองที่เปลี่ยนแปลงไป โดยเฉพาะบรรยากาศในทางการเมือง อันเนื่องมาจากการเรียกร้องประชาธิปไตย ในเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 เป็นแรงผลักดันทำให้รัฐบาลเห็นสมควรจะต้องปฏิรูปการศึกษาโดยด่วน จึงได้จัดตั้งคณะกรรมการวางพื้นฐานการปฏิรูปการศึกษาขึ้น โดยมี ดร. สิปปนนท์ เกตุทัต รองเลขาธิการสภาการศึกษาแห่งชาติเป็นประธาน ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ ได้เข้าไปมีบทบาทในด้านการให้คำปรึกษา แนะนำ และเสนอแนะแนวทางการศึกษาไปสู่ระบบใหม่ เน้นการจัดการศึกษาเพื่อชีวิตและสังคม จนงานวางพื้นฐานเพื่อปฏิรูปการศึกษาประสบผลสำเร็จ ดังคำกล่าวของประธานคณะกรรมการวางพื้นฐานเพื่อ

ปฏิรูปการศึกษา กล่าวว่...

... ท่านเป็นผู้แนะนำชักชวนให้ทำงานด้านการศึกษาโดยเฉพาะในงานวางพื้นฐาน เพื่อปฏิรูปการศึกษาเริ่มเมื่อ พ.ศ. 2517 ท่านเป็นผู้ที่ทำงานทุ่มเทให้กับการปฏิรูปการศึกษา จนมีผลประโยชน์ต่อเยาวชนไทยอย่างกว้างขวาง ยากที่จะหาบุคคลใดที่ทุ่มเทชีวิตจิตใจเหมือนท่าน... (ลีปพนนท์ เกตุทัต, 2536)

การวางพื้นฐานเพื่อการปฏิรูปการศึกษาคั้งนี้ ทำให้มีการเปลี่ยนแปลงระบบการจัดการศึกษาหลักสูตร เนื้อหาสาระและกระบวนการเรียนรู้บทบาทของครู และระบบบริหารการศึกษา ซึ่งเป็นรากฐานการจัดการศึกษาในปัจจุบันนี้

ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ ได้รับการแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ ในปี พ.ศ. 2518 ในรัฐบาล ม.ร.ว. เสนีย์ ปราโมช เป็นรัฐบาลที่มาจากทางเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร ด้วยเหตุที่ข้าราชการประจำในรัฐธรรมนูญใหม่นี้จะดำรงตำแหน่งทางการเมืองไม่ได้ ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ จึงต้องลาออกจากราชการ ตำแหน่งอธิบดีกรมสามัญศึกษาจึงเป็นตำแหน่งสุดท้ายของชีวิตข้าราชการประจำของท่าน เมื่อรัฐบาลใหม่ นำโดย ม.ร.ว. เสนีย์ ปราโมช ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี ได้เข้าเฝ้าถวายคำสัตย์ปฏิญาณแล้ว และมาแถลงนโยบายต่อสภาผู้แทนราษฎร กลับไม่ได้รับความไว้วางใจจากสภา จึงต้องกราบถวายบังคมลาออกทั้งคณะ มีเวลาปฏิบัติหน้าที่เพียง 1 เดือนเท่านั้น ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ จึงพ้นจากตำแหน่งทั้งหน้าที่ราชการการเมือง และข้าราชการประจำ ทำให้กระทรวงศึกษาธิการ ขาดผู้บริหารการศึกษาคนสำคัญไปอย่างน่าเสียดาย (จรูญ วงศ์สายัณห์, 2531) ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ ก็ไม่หวนกลับมารับราชการอีกเลย ทั้ง ๆ ที่ขณะนั้นมีอายุเพียง 52 ปีเท่านั้น แต่ด้วยความเป็นผู้ทรงคุณวุฒิของท่าน ท่านจึงได้รับการแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งคณะกรรมการบริหารของสภาการศึกษาแห่งชาติมาโดยตลอด เมื่อท่านพ้นหน้าที่ทางการเมืองในครั้งนี้ ท่านจึงกลับไปปฏิบัติหน้าที่ในฐานะประธานกรรมการบริหารสภาการศึกษาแห่งชาติ ดังที่ท่านได้ให้สัมภาษณ์

วารสาร "บุคคล" ตอนหนึ่งว่า

... เป็นรัฐมนตรีได้ 20 กว่าวัน สภาไม่รับรอง จึงต้องพ้นจากตำแหน่งรัฐมนตรีต่อนั้น จึงไม่ได้ทำอะไรแต่ก็ยังเป็นประธานคณะกรรมการการบริหารของสภาการศึกษาแห่งชาติ ก็เลยไปนั่งทำงานที่สภาการศึกษาแห่งชาติ ต่อมา ก.พ. แต่งตั้งเป็นกรรมการ ก.พ. นอกจากนั้นมีตำแหน่งเป็นกรรมการอื่น ๆ เพิ่มเข้ามา จึงมีงานทำมากมาย... (ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์, 2534)

ในปี พ.ศ. 2520 - 2522 ดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ ในสมัยพลเอกเกรียงศักดิ์ ชมะนันทน์ 1 มีศาสตราจารย์ นายแพทย์ บุญสม มาร์ติน เป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ งานสำคัญในช่วงนี้ คือ การดำเนินงานทางการศึกษาที่สำคัญตามนโยบายของรัฐบาล คือ การขยายการศึกษาภาคบังคับให้ทั่วถึงทุกท้องถิ่น และให้ประชาชนมีส่วนร่วมมากยิ่งขึ้น เน้นการจัดการศึกษาด้านอาชีวศึกษา และการศึกษานอกโรงเรียน โดยให้เอกชนมีส่วนร่วมในการจัดการศึกษาด้วย ปรับปรุงประสิทธิภาพในด้านการบริหารการศึกษา โดยให้มีการประสานความร่วมมือกันระหว่างราชการส่วนกลางกับหน่วยที่จัดการศึกษาในส่วนภูมิภาค และส่วนท้องถิ่น ตลอดจนการกระจายทรัพยากรทางการศึกษาไปยังท้องถิ่นชนบท เพื่อให้เกิดความเสมอภาค และให้คุณภาพการศึกษาทัดเทียมกัน โดยยึดหลักการกระจายอำนาจและการระดมทรัพยากรจากแหล่งต่าง ๆ เป็นสำคัญ

งานสำคัญอีกด้านหนึ่งคือ การดำเนินงานการปฏิรูปการศึกษาเป็นงานที่สานต่อเนื่องจาก พ.ศ. 2517 ซึ่งทำไม่ได้ทุ่มเทเอาใจใส่อย่างมากและการวางโครงการนำเอาประถมศึกษา ที่โอนไปสังกัดกระทรวงมหาดไทยเมื่อ พ.ศ. 2509 กลับมาสังกัดกระทรวงศึกษาธิการตามเดิม

ในปี พ.ศ. 2522 - 2523 ดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ ในสมัยรัฐบาลพลเอกเกรียงศักดิ์ ชมะนันทน์ 2 เป็นนายกรัฐมนตรี และ นางยุพา อุดมศักดิ์ เป็นรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงศึกษาธิการ ผลงานสำคัญคือ จัดตั้งกรมการศึกษานอกโรงเรียน เพราะทำนมี

ความเห็นว่าการศึกษานอกโรงเรียน เป็นยุทธศาสตร์ในการผลิตแรงงานไร้ฝีมือ คนที่สำเร็จการศึกษาชั้นประถมศึกษาปีที่ 6 แล้ว ไม่สามารถศึกษาต่อในโรงเรียนได้ ควรจะได้มีการพัฒนาฝีมือด้านวิชาชีพของตนเองให้มีคุณภาพก่อนที่จะไปประกอบอาชีพในสถานประกอบการต่าง ๆ ท่านให้ความสำคัญกับการศึกษานอกโรงเรียนมาก ท่านถือว่าเป็นการทำให้คนได้มีการศึกษาต่อเนื่องไปได้ตลอดชีวิต แม้จะออกจากระบบโรงเรียนแล้ว ก็สามารถศึกษาเพิ่มเติมในด้านวิชาชีพต่าง ๆ ของการศึกษานอกโรงเรียนได้ ดังนั้นท่านจึงผลักดันให้มีการจัดตั้งกรมการศึกษานอกโรงเรียนขึ้น เพื่อรับผิดชอบดำเนินงานด้านการศึกษานอกระบบโรงเรียนโดยเฉพาะ จนกระทั่งในปัจจุบันนี้การศึกษานอกโรงเรียนได้เจริญก้าวหน้าเป็นกำลังสำคัญในการพัฒนาพลเมืองของประเทศให้มีคุณภาพ การดำเนินงานโครงการต่าง ๆ ที่สำคัญ ท่านได้ให้การสนับสนุนให้คำปรึกษาและบางครั้งก็ร่วมดำเนินการหลายโครงการ เช่น โครงการรณรงค์เพื่อการรู้หนังสือแห่งชาติ โครงการนี้ช่วยลดจำนวนผู้ไม่รู้หนังสือ ของคนในชาติลงเป็นจำนวนมาก โครงการขยายโอกาสทางการศึกษาของการศึกษานอกโรงเรียนไปยังกลุ่มเป้าหมายพิเศษ เช่น จัดโปรแกรมการเรียนระดับมัธยมศึกษาตอนต้นแก่ทหารเกณฑ์ เมื่อปลดประจำการก็สามารถเรียนจบชั้นมัธยมศึกษาตอนต้น (ม.3) พอดี โครงการจัดวิชาชีพนอกระบบโรงเรียน และการศึกษาตามหลักสูตรประกาศนียบัตรวิชาชีพ (ปอ.) เพื่อให้ความรู้และอบรมแก่ผู้จบการศึกษาระดับประถมศึกษาไปแล้ว นอกจากนี้ยังได้มีการสนับสนุนให้จัดสร้างห้องสมุดและที่อ่านหนังสือประจำหมู่บ้านและห้องสมุดประชาชน และส่งเสริมเครือข่ายการเรียนรู้ โดยมุ่งการขยายโอกาสทางการเรียนรู้ และการศึกษาให้ทั่วถึงไปยังกลุ่มชนผู้ด้อยโอกาสในสังคม เช่น กลุ่มสตรี คนชรา เด็กเร่ร่อน ฯลฯ รวมทั้งการส่งเสริมภูมิปัญญาชาวบ้านด้วย จึงนับว่าท่านเป็นบุคคลสำคัญอีกท่านหนึ่งที่มีส่วนในการสร้างรากฐานงานด้านการศึกษานอกโรงเรียนให้เจริญก้าวหน้ามาจนถึงปัจจุบันนี้

ในปี พ.ศ. 2522 มีการจัดตั้งสำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ ดำรงตำแหน่งประธานกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ มีบทบาทสำคัญในการส่งเสริมและพัฒนาวัฒนธรรมของชาติมาโดยตลอด ในเวลาต่อมาเมื่อตำแหน่งรัฐมนตรีสิ้นสุดลง แต่ความสนใจด้านการพัฒนาวัฒนธรรมแห่งชาติของท่านก็ไม่ได้สิ้นสุดลงด้วย ท่านได้

ดำรงตำแหน่งกรรมการผู้ทรงคุณวุฒิในคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติมาโดยตลอด จนท่านถึงแก่อนิจกรรมใน พ.ศ. 2536

ในปี พ.ศ. 2522 ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ เป็นผู้ริเริ่มจัดตั้งสถาบันพัฒนาบุคลากรของกระทรวงศึกษาธิการ ในสมัยที่ดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการใน พ.ศ. 2518 โดยท่านให้เหตุผลว่ากระทรวงศึกษาธิการมีหน้าที่รับผิดชอบในการจัดการศึกษา การศาสนา และวัฒนธรรมแห่งชาติการที่ปฏิบัติหน้าที่ให้บรรลุ เป้าประสงค์ได้ย่อมขึ้นอยู่กับประสิทธิภาพการบริหารงานของผู้บริหารการศึกษา ผู้บริหารทุกระดับจึงจำเป็นต้องได้รับการพัฒนาความรู้ทักษะ แนวคิด ทฤษฎีและเทคนิคใหม่ ๆ ในการบริหารงานอยู่เสมอ แต่โดยที่ผู้บริหารส่วนใหญ่ใช้เวลาทั้งหมดไปในการปฏิบัติงาน ไม่มีเวลาอบรมขึ้นภายในกรมกองของตนเอง ท่านจึงมีความคิดว่างานฝึกอบรมผู้บริหาร ควรจะมีหน่วยงานรับผิดชอบโดยเฉพาะ (สมชัย วุฒิปรีชา และคณะ) 2536 ท่านจึงผลักดันให้มีการจัดตั้งสถาบันพัฒนาผู้บริหารการศึกษาในสำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ ขึ้นใน พ.ศ. 2522 สถาบันแห่งนี้ได้ดำเนินการฝึกอบรมบุคลากรด้านบริหารการศึกษา ออกไปพัฒนางานการศึกษาสร้างความเจริญแก่สถานศึกษา กระจายอยู่ทั่วประเทศ นับว่าท่านเป็นผู้มีบทบาทสำคัญในการพัฒนาคุณภาพของผู้บริหารการศึกษา ให้บริหารงานการศึกษาได้อย่างมีประสิทธิภาพ

ในปี พ.ศ. 2523 ได้รับการเลือกตั้งให้ดำรงตำแหน่งกรรมการผู้ทรงคุณวุฒิของสภาฝึกหัดครู วาระเริ่มแรก ท่านให้คำปรึกษา ชี้แนะ เสนอแนะแนวทางงานฝึกหัดครูมาโดยตลอด จนถึงวาระ 7 ท่านก็ได้รับเลือกตั้งให้ดำรงตำแหน่งกรรมการผู้ทรงคุณวุฒิสภาการฝึกหัดครู จนท่านถึงแก่อนิจกรรมเมื่อ พ.ศ. 2536 นับเป็นเวลายาวนานถึง 13 ปี ที่ท่านทุ่มเทเอาใจใส่ในงานด้านการฝึกหัดครู ผลงานของท่านในด้านการวางแผนงาน การพัฒนาหลักสูตรการนิเทศการศึกษา ล้วนส่งผลให้วงการฝึกหัดครูเจริญก้าวหน้าอย่างมากมาจนถึงปัจจุบันนี้

งานสำคัญที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงวงการการศึกษาของชาติ คือผลงานด้านการปฏิรูปการศึกษา ซึ่งท่านศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์เป็นผู้มีบทบาทสำคัญ ในการดำเนินงานด้านการปฏิรูปการศึกษา ต่อเนื่องมาตั้งแต่ พ.ศ.

2517 ผลงานการปฏิรูปการศึกษาทำให้มีการประกาศใช้แผนการศึกษาแห่งชาติ พุทธศักราช 2520 แทนแผนการศึกษาแห่งชาติพุทธศักราช 2503 เพื่อให้เหมาะสมกับการเปลี่ยนแปลงของสภาพของสังคม เศรษฐกิจและการเมือง แผนการศึกษาแห่งชาติพุทธศักราช 2520 เน้นการศึกษาเป็นกระบวนการต่อเนื่องตลอดชีวิต โดยเนื้อหาสาระของหลักสูตรมุ่งให้ผู้เรียนมีความรู้ทั้งทางวิชาการและวิชาชีพ ตามความสามารถและความถนัด ตลอดจนมุ่งเน้นการจัดการศึกษาทั้งในและนอกระบบโรงเรียน ระบบการศึกษาตามแผนการศึกษาแห่งชาติฉบับนี้ได้เปลี่ยนแปลงเป็นระบบ 6:3:3 คือ ประถมศึกษามีตอนเดียว 6 ปี เป็นการศึกษาภาคบังคับ มัธยมศึกษาแบ่งเป็น 2 ตอน คือ มัธยมศึกษาตอนต้น 3 ปี มัธยมศึกษาตอนปลาย 3 ปี (สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, 2535) เป็นการเปลี่ยนโฉมหน้าการจัดการศึกษาของชาติที่สำคัญอีกครั้งหนึ่ง

งานสำคัญอีกด้านหนึ่ง ซึ่งเป็นผลต่อเนื่องมาจากการปฏิรูปการศึกษา คือ การปรับปรุงโครงสร้างระบบบริหารการประถมศึกษา ท่านศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ เป็นผู้มีส่วนร่วมในการดำเนินงานศึกษาปัญหาการศึกษาประชาบาล เสนอแนะแนวทางการปรับปรุงระบบบริหารการศึกษาประชาบาล รวมทั้งเสนอรูปแบบการบริหารการประถมศึกษาต่อคณะรัฐมนตรี จากการดำเนินงานดังกล่าวมีผลให้มีการโอนกิจกรรมบริหารโรงเรียนประชาบาล ขององค์การบริหารส่วนจังหวัด และโรงเรียนประถมศึกษาแห่งชาติ ซึ่งเป็นหน่วยงานใหม่มีฐานะเทียบเท่ากรมสังกัดกระทรวงศึกษาธิการ จัดตั้งใน พ.ศ. 2523 มีหน้าที่ดูแลรับผิดชอบงานด้านการประถมศึกษาโดยเฉพาะ เป็นการสร้างเอกภาพด้านการบริหารการประถมศึกษา ให้ปฏิบัติงานได้อย่างมีประสิทธิภาพยิ่งขึ้น ความสำเร็จในการนำเอาการศึกษาระดับประถมศึกษากลับมาสังกัดกระทรวงศึกษาธิการในครั้งนี้ เป็นการแก้ไขปัญหาของครูประชาบาลที่ไม่พอใจว่าครูประชาบาลไม่มีเกียรติและศักดิ์ศรีเทียบเท่าข้าราชการครูสังกัดกระทรวงศึกษาธิการ ให้หมดสิ้นลงไปด้วย

ในปี พ.ศ. 2533 รัฐบาลพลเอกเกรียงศักดิ์ ชมะนันทน์สมัยที่ 2 ล้มส่อลงเมื่อเดือนกุมภาพันธ์ ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์พ้นจากสภาพของการเป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ แต่ด้วยบทบาทด้านความร่วมมือกับนานาชาติที่โดดเด่นของท่านทางการศึกษา จึงทำให้ท่านได้รับการ

เสนอชื่อ จากรัฐบาลไทยเข้ารับการเลือกตั้งให้เป็นกรรมการบริหารยูเนสโก ซึ่งประชุมที่กรุงเบลเกรด ประเทศยูโกสลาเวีย เมื่อเดือนตุลาคมพ.ศ. 2524 นับว่ามีผลดีต่อภาพพจน์ของประเทศไทยมาก เพราะประเทศไทยได้ว่างเว้นจากการมีบทบาทสำคัญในองค์การยูเนสโก มาเป็นเวลานานถึง 20 ปีหลังจากที่หม่อมหลวงปิ่น มาลากุล พ้นจากสมาชิกภาพของกรรมการบริหารยูเนสโก ไปเมื่อ พ.ศ. 2499 แล้ว ประเทศไทยก็ไม่ได้ลงสมัคร หรือได้รับการทาบทามให้เป็นกรรมการบริหารยูเนสโกอีกเลย ในที่สุดจากการลงคะแนนเสียงเลือกตั้ง ท่านที่ชนะการเลือกตั้ง ได้รับเลือกให้ดำรงตำแหน่งกรรมการบริหารยูเนสโก ใน พ.ศ. 2525

ในปี พ.ศ. 2534 - 2535 ดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ ในสมัยรัฐบาลของ นายอานันท์ ปันยารชุน เป็นนายกรัฐมนตรีมี นายสมชัย วุฒิปรีชา เป็นผู้ช่วยรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการผลงานที่สำคัญคือ

1. การขยายโอกาสและบริการทางการศึกษาให้กว้างขวางทั่วถึง ทั้งในเมืองและในชนบท โดยจัดบริการทางการศึกษาทั้งในระบบโรงเรียนและนอกระบบโรงเรียน เพื่อยกระดับการศึกษาขั้นพื้นฐานเพื่อปวงชนให้ถึงระดับมัธยมศึกษาตอนต้นเป็นอย่างดี มีหน่วยงานหลักที่ร่วมรับผิดชอบในการดำเนินงานหลายหน่วยงาน

(1) สำนักงานคณะกรรมการการประถมศึกษาแห่งชาติ เปิดสอนมัธยมศึกษาตอนต้นในโรงเรียนประถมศึกษา ทั้งสิ้น 1,366 โรงเรียน

(2) วิทยาลัยครูที่ใช้เป็นศูนย์อบรมครู 22 ศูนย์ ได้มีการจัดซื้ออุปกรณ์วิทยาศาสตร์ เพื่อให้อบรมครูของโรงเรียนที่เปิดสอนตามโครงการขยายโอกาสของสำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ

(3) กรมสามัญศึกษา ได้จัดตั้งโรงเรียนมัธยมศึกษาตอนต้นสายสามัญใหม่ 51 โรงเรียน และโรงเรียนการศึกษาพิเศษสำหรับเด็กพิการ 2 โรงเรียนรวมกับโรงเรียนที่มีอยู่เดิม มีโรงเรียนทั้งสิ้น 1,899 โรงเรียน พ.ศ. 2535 กระทรวงศึกษาธิการอนุมัติจัดตั้งโรงเรียนมัธยมศึกษาตอนต้นเพิ่มขึ้นอีก 100 โรงเรียนและจัดตั้งสาขาโรงเรียนมัธยมศึกษาตอนต้นในชนบทอีก 226 สาขา มีส่วนช่วยให้อัตราการเรียนต่อของนักเรียนในชนบทเพิ่มสูงขึ้นมาก นอกจากให้ความสำคัญกับการ

ขยายโอกาสทางการศึกษาในเขตชนบทแล้ว กรมสามัญศึกษายังให้ความสำคัญกับการขยายโอกาสและความเสมอภาคทางการศึกษาในเขตกรุงเทพมหานคร ด้วย โดยในปีการศึกษา 2535 ได้เพิ่มวิธีการรับนักเรียนเข้าเรียนชั้น ม.1 จากวิธีที่ได้ปฏิบัติการในปีก่อน ๆ โดยจะรับนักเรียนที่จบ ป.6 ในเขตชั้นในที่มีบ้านอยู่ใกล้โรงเรียนเข้าเรียนชั้น ม.1 โดยไม่ต้องสอบ ไม่ต้องจับฉลาก จำนวนประมาณร้อยละ 10 ของนักเรียนที่ประกาศรับ

(4) กรมการศึกษานอกโรงเรียน ได้เร่งรณรงค์ให้ผู้ที่ยังเรียนจบชั้นประถมศึกษาปีที่ 6 ไปแล้ว และไม่ได้ศึกษาต่อในระบบโรงเรียน (ทั้งใหม่และเก่า) ให้มีโอกาสเข้าศึกษาต่อตามหลักสูตร และวิธีการจัดการศึกษานอกระบบโรงเรียน ในระดับที่สูงขึ้นอีกอย่างน้อย 3 ปี (มัธยมศึกษาปีที่ 3) โดยไม่บังคับ โดยใช้หลักสูตร 2 หลักสูตร คือ หลักสูตรการศึกษานอกโรงเรียนระดับมัธยมศึกษาตอนต้น พุทธศักราช 2530 (กศน.30) และหลักสูตรประกาศนียบัตรวิชาชีพ พุทธศักราช 2533 (ปอ.33) โดยจัดสำหรับบริการกลุ่มเป้าหมาย 2 กลุ่ม คือ กลุ่มผู้จบ ป.6 ที่เป็นพลเรือนและไม่ได้เรียนในระบบโรงเรียน และกลุ่มผู้จบ ป.6 ที่เป็นทหารเกณฑ์ในกองประจำการ

(5) สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาเอกชน ที่เป็นทหารเกณฑ์ในกองประจำการทั่วประเทศรับนักเรียนชั้นมัธยมศึกษาตอนต้นเพิ่มขึ้นในโรงเรียน และหนึ่งห้องเรียนในปีการศึกษา 2534 ซึ่งจะทำให้จำนวนนักเรียนชั้นมัธยมศึกษาตอนต้นในกลุ่มนี้เพิ่มขึ้นเป็นจำนวนมาก

การดำเนินงานขยายโอกาสทางการศึกษา มีการประสานงานระหว่างสำนักงานปลัดกระทรวง และหน่วยงานที่รับผิดชอบการขยายโอกาสทางการศึกษา โดยจัดอบรมเจ้าหน้าที่ บุคลากรที่รับผิดชอบในส่วนภูมิภาค จัดทำแผนที่ตั้งของสถานศึกษาที่เปิดสอนชั้นมัธยมศึกษา (School Mapping) ของทุกจังหวัดทั่วประเทศ เพื่อให้โรงเรียนเปิดสอนชั้นมัธยมศึกษาตอนต้นในทุกจังหวัด มีความเหมาะสมกับสภาพ และความต้องการของท้องถิ่น โดยมีกรมวิชาการดำเนินงานส่งเสริมและสนับสนุนในด้านการพัฒนาหลักสูตร ตามความต้องการของท้องถิ่น ผูกอบรมให้กับศึกษานิเทศก์ เพื่อนำไปถ่ายทอดให้กับครูผู้สอน จัดพิมพ์เอกสารหลักสูตร จัดส่งให้โรงเรียนขยายโอกาสทางการศึกษาทั้งสังกัดสำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ กรมสามัญศึกษาและสำนักงานการศึกษาท้องถิ่น นอกจากนี้มีการสนับสนุนส่งเสริมในด้านการพัฒนาสื่อการเรียน

การสอน การแนะแนว การพัฒนาเทคนิคและกระบวนการเรียนการสอน การวัดผลประเมินผล รวมทั้งการวิจัยแนวทางการจัดการศึกษา เพื่อเพิ่มคุณภาพการเรียนการสอนในโรงเรียน

2. ดำเนินงานตามนโยบายเร่งรัดการจัดการศึกษาเพื่ออาชีพให้มีประสิทธิภาพสูงขึ้น โดยใช้หลักสูตรการฝึกอบรมระยะสั้น เพื่อเตรียมคนเข้าสู่ระบบแรงงานในสาขาวิชาที่เป็นความต้องการของตลาดแรงงานทั้งในประเทศและต่างประเทศ โดยมีหน่วยงานที่รับผิดชอบ ได้แก่ กรมอาชีวศึกษา สถาบันเทคโนโลยีราชมงคล กรมสามัญศึกษา กรมการศึกษานอกโรงเรียนและสำนักงานคณะกรรมการการศึกษาเอกชน นอกจากนี้ได้มอบหมายให้กรมอาชีวศึกษาจัดทำโครงการวิทยาการอาชีพขั้นต้นและเสนอบรรจุไว้ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 7 (พ.ศ. 2535 - 2539) โดยมีเป้าหมายที่จะจัดตั้งวิทยาลัยวิชาชีพ ให้ครอบคลุมทุกพื้นที่จำนวน 60 แห่งทั่วประเทศ ซึ่งในปี พ.ศ. 2535 ได้มีวิทยาลัยการอาชีพที่เริ่มดำเนินการแล้วจำนวน 10 แห่ง และจะเปิดขยายเพิ่มขึ้นไปเรื่อย ๆ วิทยาลัยอาชีพจึงเป็น ผลงานชิ้นโบว์แดงอีกประการหนึ่ง ที่ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ได้สร้างสรรค์ไว้ ซึ่งจะ เป็นสถาบันการศึกษาด้านอาชีพ ที่มีบทบาทอันสำคัญยิ่งต่อการพัฒนาประเทศให้ เป็นสังคมอุตสาหกรรมที่ก้าวหน้าทันสมัย สามารถเป็นกลุ่มผู้นำในสังคมเอเชีย และนานาชาติประเทศต่อไป (สมชัย วุฒิปรีชา และคณะ, 2536)

3. สนับสนุนให้สถานศึกษาจัดการเรียนการสอนโดยจัดกิจกรรมและ รมรงค์เพื่อประชาธิปไตย เพื่อให้นักเรียนครู ผู้ปกครอง และประชาชนทั่วไป เข้าใจ เลื่อมใสศรัทธาในการปกครองระบอบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์ เป็นประมุข ท่านได้ติดตามตรวจสอบอยู่เสมอ

4. ดำเนินงานตามนโยบายพัฒนาระบบบริหารการศึกษา การศาสนา และวัฒนธรรม ผลการดำเนินงานในรอบปีงบประมาณ พ.ศ. 2534

สำนักงานปลัดกระทรวง ดำเนินการประสานงานการจัดทำแผนพัฒนา การศึกษา การศาสนา และวัฒนธรรม ระยะที่ 7 และจัดแผนพัฒนาประจำปี ดำเนินการจัดฝึกอบรมผู้บริหารระดับสูง เพื่อเตรียมบุคลากรเข้าสู่ตำแหน่งผู้

บริหารการศึกษาระดับ

สำนักงานคณะกรรมการข้าราชการครู ได้มีการปรับปรุงกฎหมายว่าด้วยระเบียบข้าราชการครู พ.ศ. 2523 ในส่วนที่เกี่ยวกับเงินเดือนข้าราชการครู โดยเสนอให้แก้ไขระเบียบดังกล่าวเป็นพิเศษแยกจากบัญชีเงินเดือนข้าราชการพลเรือนทั่วไป ทั้งนี้เพื่อสกระดับมาตรฐานวิชาชีพครูให้สูงขึ้นออกระเบียบ ก.ค. ว่าด้วยเงินเพิ่มพิเศษสำหรับตำแหน่งที่มีเหตุพิเศษ กำหนดโดยความเห็นชอบของกระทรวงการคลัง

สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาเอกชน ได้มีการแก้ไขพระราชบัญญัติโรงเรียนเอกชน เพื่อให้เหมาะสมกับสภาพการปัจจุบันและสอดคล้องกับการพัฒนาประเทศ ให้โรงเรียนสามารถปรับค่าธรรมเนียมการเรียนได้โดยเสรี อนุญาตให้เปิดโรงเรียนนานาชาติเพิ่มขึ้น โดยพิจารณาเป็นราย ๆ ไป ตามเหตุผลและความจำเป็น รวมทั้งอนุญาตให้เด็กไทยเข้าเรียนในระดับประถมศึกษาและมัธยมศึกษาในโรงเรียนนานาชาติได้เป็นการทั่วไป มีการปรับปรุงรูปแบบทะเบียนประวัติของโรงเรียนและทะเบียนครู รวมทั้งทะเบียนนักเรียน ให้สอดคล้องกับสภาพปัจจุบันในการเก็บข้อมูล

นอกจากนี้ มีการจัดตั้งอุทยานการศึกษาขึ้น ใน พ.ศ. 2535 โดยโดยมีวัตถุประสงค์ในการจัดตั้งคือ เป็นศูนย์กลางการให้ความรู้แก่ประชาชนให้ทุนการศึกษาเพื่อวิจัยทางการศึกษา พัฒนาสิ่งแวดล้อมให้เป็นที่พักผ่อนหย่อนใจ และให้ประชาชนทั่วไปใช้เวลาว่างในการหาความรู้เพิ่มเติม อุทยานการศึกษาตั้งอยู่บริเวณวัดไร่ขิง อำเภอสามพราน จังหวัดนครปฐม

การรณรงค์เพื่อให้นักเรียนวัยการศึกษาภาคบังคับมีสุขภาพอนามัยดี มีอาหารกลางวันที่ถูกหลักโภชนาการรับประทาน มีปัญหาโดยตลอด เพราะขาดงบประมาณในการดำเนินการ และขึ้นอยู่กับแนวนโยบายของรัฐบาลในแต่ละสมัยว่าจะเห็นความสำคัญหรือไม่ ดังนั้นจึงมีโรงเรียนประถมศึกษาที่มีปัญหาไม่สามารถจัดโครงการอาหารกลางวันแก่เด็กได้ เพราะผู้ปกครองของเด็กมีฐานะยากจนและโรงเรียนขาดแคลนงบประมาณในการดำเนินงานมีจำนวน 1 ใน 3 ของจำนวนโรงเรียนทั้งหมด ท่านศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์

จึงลงมือแก้ปัญหา โดยขอความร่วมมือจากภาคเอกชนมูลนิธิต่าง ๆ ให้การสนับสนุนส่งเสริมการจัดโครงการอาหารกลางวันให้แก่เด็กพลัดถิ่นให้รัฐบาลออกพระราชบัญญัติจัดตั้งเงินกองทุนโครงการอาหารกลางวันเป็นการถาวร เป็นเงินสูงถึงหกพันล้านบาท นำดอกผลจากกองทุนดังกล่าวจัดสรรไปช่วยเหลือเด็กที่ยากจนในโรงเรียนประถมศึกษา ได้อาหารกลางวันรับประทานทุกคน รัฐบาลได้ออกพระราชบัญญัติกองทุนเพื่อโครงการอาหารกลางวันขึ้น เมื่อวันที่ 31 มีนาคม 2535 (สมชัย วุฒิปรีชา และคณะ, 2536) เป็นหลักประกันว่าเด็กนักเรียนประถมศึกษา จะต้องมีอาหารกลางวันรับประทานครบทุกคน และทุก ๆ วันตลอดปีการศึกษา

รัฐบาลของนายอานันท์ ปันยารชุน สิ้นสุดลง เมื่อมีการเลือกตั้งทั่วไป พลเอกชาติชาย ชุณหะวัณ ขึ้นบริหารประเทศแทนในปี พ.ศ. 2534 ทำให้ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ ก็หมดสภาพรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการตามไปด้วย และในเดือนพฤษภาคม 2535 นั้นเอง ก็มีการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองครั้งใหญ่อีกครั้งหนึ่ง มีกลุ่มนักการเมืองและประชาชนออกมาเดินประท้วง กดดันให้ พลเอกสุจินดา คราประยูร นายกรัฐมนตรีในขณะนั้นลาออกจากตำแหน่ง เหตุการณ์รุนแรงขึ้น เสียเลือดเนื้อและมีแนวโน้มว่าจะรุนแรงมากขึ้น ทำให้พลเอกสุจินดา คราประยูร ต้องลาออกจากตำแหน่ง นายกรัฐมนตรี ในเดือนมิถุนายน พ.ศ. 2535 นายอานันท์ ปันยารชุนก็ได้รับการแต่งตั้งให้เป็นนายกรัฐมนตรีอีกครั้งหนึ่ง ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ ได้รับคำเชิญให้เข้ารับตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการอีกครั้งเช่นกัน ดังที่อดีตนายกรัฐมนตรี ได้กล่าวไว้ว่า

... ก่อนหน้าที่จะเชิญท่านเข้ามาเป็นรัฐมนตรีฯ ผมไม่ได้มีโอกาสรู้จักใกล้ชิดกับท่านเท่าใดนัก แต่เท่าที่ได้ศึกษาประวัติการศึกษาและการทำงานของ ท่าน และเมื่อได้รับฟังข้อคิดเห็นที่แยกคางในระหว่างการประชุมที่ผมได้เข้าร่วมด้วย จึงได้ตระหนักถึงคุณค่าและความตั้งใจดีของ บุคคลผู้นี้และเมื่อได้เข้ามาร่วมงานในรัฐบาลแล้ว ก็ยังได้เห็นว่าคุณ ดร. ก่อ มิใช่เป็นแต่เพียงนักวิชาการอย่างเดียว แต่ยังเพียบพร้อมด้วยคุณธรรมและจริยธรรม ซึ่งทำให้ผมพูดได้ด้วยความมั่นใจว่าท่าน เป็น " คนดี " ของชาติคนหนึ่ง (อานันท์ ปันยารชุน, 2536)

การกลับมาดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการอีกครั้ง ทำให้ได้สานงานต่อที่ยังทำค้างเอาไว้ จากสมัยที่แล้วให้เสร็จสิ้น ผลงานสำคัญ ได้แก่ ดำเนินการขยายโอกาสทางการศึกษาต่อเนื่องมาจาก พ.ศ. 2534 ที่ท่านได้ดำเนินการเอาไว้ เพิ่มจำนวนโรงเรียนขยายโอกาสให้มากขึ้น และกลับมาดำเนินการจัดตั้งอุทยานการศึกษาให้แล้วเสร็จ

เป็นหัวหน้าคณะผู้แทนไทย ในฐานะรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ เข้าร่วมประชุมรัฐมนตรีด้านการศึกษาของกลุ่มเอเปค (Asian Pacific Economic Cooperation) เรื่องมาตรฐานทางการศึกษาสำหรับศตวรรษที่ 21 ระหว่างวันที่ 3 - 6 สิงหาคม 2535 ณ กรุงวอชิงตัน ดีซี ประเทศสหรัฐอเมริกา

ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ เป็นที่ปรึกษาของคณะกรรมการการศึกษาเอเปค มีหน้าที่ในการส่งเสริมดำเนินงาน ประสาน กำกับ ติดตาม และประเมินผลงานของโครงการ หรือกิจกรรมทางการศึกษา ที่หน่วยงานต่าง ๆ ของกระทรวงศึกษาธิการเห็นสมควรให้ร่วมมือกับสมาชิกกลุ่มเอเปค

จากการที่ท่านเป็นที่ปรึกษา ท่านได้ให้ข้อคิดที่เป็นประโยชน์อย่างมาก โดยเฉพาะเรื่องคอมพิวเตอร์ศึกษา ซึ่งแนวคิดของท่านคือ ประเทศต่าง ๆ ร่วมมือกันประเมินสถานการณ์ปัจจุบันของคอมพิวเตอร์ศึกษาในระดับประถมศึกษา มัธยมศึกษา และวิจัย คิดค้น เพื่อหาทางเพิ่มประสิทธิภาพการจัดหลักสูตร การเรียนการสอนให้ทันต่อความก้าวหน้าทางเทคโนโลยีมากขึ้น และคณะกรรมการได้นำข้อคิดเห็นของท่านมาประมวลและจัดทำเป็นโครงการชื่อ *Increasing the Efficiency of the Use of Information Technology in Education* และนำเสนอที่ประชุมกลุ่มทำงานด้านการศึกษาเอเปค เมื่อวันที่ 25 มกราคม 2536 ณ กรุงโตเกียว ประเทศญี่ปุ่น ผลปรากฏว่า ประเทศสมาชิกในกลุ่มเอเปคให้ความสนใจเป็นอย่างมาก และมีประเทศที่แสดงความจำนงขอเข้าร่วมโครงการด้วย 4 ประเทศ คือ สหรัฐ

อเมริกา แคนาดา ฟิลิปปินส์ และบรูไน ดารุสซาลาม คุณงามความดีและผลงานของท่าน ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ มีคุณค่าเอนกอนันต์จะยังคงจารึกเป็นประวัติศาสตร์อยู่กับงานวิชาการสืบไป (สมชัย วุฒิปรีชาและคณะ, 2536)

การดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการในครั้งนี้มีเวลาปฏิบัติอยู่ในระยะเวลาอันสั้น เมื่อมีการเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรพรรคประชาธิปัตย์มีเสียงข้างมากได้ดำเนินการจัดตั้งรัฐบาล นายชวน หลีกภัย ได้ดำรงตำแหน่ง นายกรัฐมนตรี เมื่อเดือนตุลาคม 2535 รัฐบาลของนายอานันท์ ปันยารชุน ก็หมดวาระลง คณะรัฐมนตรีก็หมดสภาพไปตามวาระด้วย ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ จึงกลับไปปฏิบัติหน้าที่ในตำแหน่งกรรมการผู้ทรงคุณวุฒิในคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ ณ สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ และได้ปฏิบัติหน้าที่นี้จนจบจนวาระสุดท้ายของชีวิต

งานในสำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ

พ.ศ. 2502 ดำรงตำแหน่งกรรมการในสภาการศึกษาแห่งชาติ ควบคู่ไปกับการปฏิบัติหน้าที่ของกระทรวงศึกษาธิการ ได้รับการแต่งตั้งจากคณะรัฐมนตรีในรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ซึ่งรัฐบาลนี้ถือว่าการศึกษาเป็นสิ่งสำคัญอันดับแรกของรัฐ ผลงานสำคัญที่สมควรกล่าวถึงในช่วงแรกของสภาการศึกษาแห่งชาติ คือ การจัดทำแผนการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2503 การจัดตั้งมหาวิทยาลัยเชียงใหม่ มหาวิทยาลัยขอนแก่น และมหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ รวมทั้งการตรวจสอบคัดเลือกเข้ามหาวิทยาลัย (การสอบพร้อม) ซึ่งยังคงใช้มาจนกระทั่งถึงปัจจุบันนี้ (สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, 2535) คณะกรรมการสภาการศึกษาแห่งชาติได้มีการเลือกตั้งใหม่เมื่อครบวาระ 2 ปี ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ ก็ได้รับเลือกตั้งให้เป็นกรรมการบริหารสภาการศึกษาแห่งชาติทุกสมัย เช่น พ.ศ. 2519 ดำรงตำแหน่งประธานกรรมการบริหารสภาการศึกษาแห่งชาติ ต่อมาสภาการศึกษาแห่งชาติ เปลี่ยนชื่อมาเป็น สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ ตามพระราชบัญญัติคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2521

ชาติมาโดยตลอดจนถึง พ.ศ. 2535 เปลี่ยนมาใช้พระราชบัญญัติคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2535 ท่านก็ได้รับการแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งกรรมการผู้ทรงคุณวุฒิในคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ และได้ปฏิบัติหน้าที่จนจบวาระสุดท้ายของชีวิต การปฏิบัติหน้าที่ในบทบาทสำคัญต่าง ๆ ณ สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ นับเป็นเวลาอันยาวนาน ข้อคิดเห็นคำแนะนำ การให้คำปรึกษา ตลอดจนการอุทิศร่างกายแรงใจที่ทุ่มเทให้กับงานการศึกษามีผลสำคัญอย่างยิ่งต่อความก้าวหน้าของการจัดการศึกษาของประเทศ

ในพ.ศ. 2519 ท่านดำรงตำแหน่งประธานกรรมการบริหารสภาการศึกษาแห่งชาติ งานสำคัญในช่วงนี้ คือ จัดทำแผนการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2520 การประสานงานปฏิรูปการศึกษา ซึ่งต่อเนื่องมาจาก พ.ศ. 2517 ซึ่งคณะรัฐมนตรี เห็นชอบกับหลักการและข้อเสนอแนะของคณะกรรมการวางแผนเพื่อปฏิรูปการศึกษา จึงมอบหมายให้กระทรวงศึกษาธิการ และสภาการศึกษาแห่งชาติรับไป ดำเนินการ ในรายละเอียดงานปฏิรูปการศึกษา เป็นงานใหญ่ที่สำคัญ ต้องใช้เวลาในการดำเนินงาน ใน พ.ศ. 2520 มีการเปลี่ยนแปลงคณะรัฐบาลใหม่ ทำให้ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ ได้รับการแต่งตั้งให้เข้าไปมีบทบาท ในกระทรวงศึกษาธิการ ในฐานะข้าราชการการเมืองอีกครั้งหนึ่ง

ในปี พ.ศ. 2523 - 2534 ดำรงตำแหน่งรองประธานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ ท่านมีความผูกพันกับสำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ ตั้งแต่สมัยยังเริ่มแรกของการจัดตั้ง เมื่อ พ.ศ. 2502 ในสมัยนั้นยังใช้ชื่อสภาการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2517 ท่านก็ได้รับเลือกตั้งให้ดำรงตำแหน่งประธานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ ใน พ.ศ. 2521 ได้มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2521 ได้มีการเปลี่ยนแปลงองค์ประกอบของสภาการศึกษาแห่งชาติมาเป็นคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติมีรองนายกรัฐมนตรีเป็นประธาน ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ได้รับการเลือกตั้งให้เป็นรองประธานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติมาโดยตลอด จนกระทั่งมีการเปลี่ยนมาใช้พระราชบัญญัติคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2535 ท่านก็ยังคงได้รับการแต่งตั้งเป็นกรรมการผู้ทรงคุณวุฒิในคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ และได้ปฏิบัติ

หน้าที่จวบจนวาระสุดท้ายของชีวิต

ในระหว่างดำรงตำแหน่งรองประธานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาตินั้น ท่านมีบทบาทสำคัญในการผลักดันนโยบายที่สำคัญหลายประการซึ่งมีผลอย่างยิ่งต่อวงการการศึกษาของชาติ เช่น การพิจารณานโยบายข้อเสนอแนะและการจัดสรรงบประมาณการศึกษาของประเทศ ท่านมีความเห็นว่าเมื่อเศรษฐกิจของประเทศดีขึ้น สมควรที่จะจัดสรรงบประมาณให้แก่การศึกษาเพิ่มขึ้นเพื่อปรับปรุงคุณภาพการศึกษา โดยได้กล่าวว่า

...ผมจึงอยากแสดงความคิดเห็นอย่างหนักแน่นในที่นี้ว่าน่าจะมีหนทางเพิ่มงบประมาณเพื่อการศึกษาให้มากกว่าเดิมที่จะทำให้คุณภาพการศึกษาสูงขึ้น...งบประมาณการศึกษาไม่ถึง 3 % ของ GDP ต่อไปเรื่องคุณภาพการศึกษาจะลดลง...พอถึงคราวบ้านเมืองดีขึ้นผมว่าน่าจะให้โอกาสเขา ที่จะปรับปรุงคุณภาพการศึกษาด้วยการเพิ่มงบประมาณให้"... (ก๊อ สวัสดิ์พาณิชย์, 2532)

ท่านเป็นผู้ให้การสนับสนุนที่สำคัญต่อการขยายโอกาสทางการศึกษาแก่ผู้จบชั้นประถมศึกษาปีที่ 6 ได้เข้ารับการศึกษาระดับมัธยมศึกษาตอนต้นมากขึ้นโดยเฉพาะอย่างยิ่งการศึกษาของกลุ่มเด็กและเยาวชนด้อยโอกาส ท่านได้เสนอข้อคิดเห็นว่า

...โครงการขยายโอกาสการศึกษามีอยู่ 2 ทาง เป็นการศึกษาออกโรงเรียน ในฐานะที่ได้ดูโครงการนี้จะเอียงพอสมควรจึงเห็นด้วยว่า ถ้าจัดหลักสูตร ปอ.1 2 3 ได้มากเท่าใด ก็ยิ่งจะเป็นประโยชน์ต่อเด็กในชนบทมากขึ้น คือทำอย่างไร กศน. จึงจะหาที่สอน ปอ.1 2, 3 ให้มาก แล้วทำอย่างไรจึงจะเก็บค่าเล่าเรียนให้น้อยลง 600 บาทมากเกินไป และขอฝากทางสำนักงานงบประมาณด้วย... (ก๊อ สวัสดิ์พาณิชย์, 2532)

ท่านสนับสนุนเรื่องการใช้วิทยุโทรทัศน์เพื่อการศึกษา เพราะการนำเทคโนโลยีทางการสื่อสารมาใช้ จะทำให้เข้าถึงประชาชนได้ดี ดังข้อคิดเห็น

ของท่านในการประชุมเรื่องการใช้วิทยุโทรทัศน์เพื่อการศึกษาว่า

ผมอยากเรียนว่าการศึกษาดตามอัธยาศัยเป็นเรื่องใหญ่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการศึกษาจากสื่อมวลชนเวลานี้ กระทรวงศึกษาธิการกำลังรณรงค์ให้โรงเรียนใช้สื่อมวลชน หรือกิจกรรมอื่น ๆ เพื่อให้ความรู้แก่เด็ก เรื่องสื่อมวลชน หรือความรู้อื่น ๆ นักการศึกษาเขาเรียกสื่อมวลชนว่าโรงเรียนข้างเคียง คือนักเรียนเรียนจากสื่อมวลชนมากมาย ถ้าเขาถือว่าเป็นโรงเรียนข้างเคียงจริง ๆ แล้วเราก็ควรจะเข้าไปร่วมมือกับเขาให้มาก ในขณะที่เดี๋ยวนี้ก็สอนให้พวกเขาตัดดวงเอาความรู้จากสื่อมวลชนให้มากขึ้น ซึ่งเขาถือว่าการเรียนรู้แบบนี้เป็นการเรียนรู้แบบ Mosaic Learning คือเอากระเบื้องชิ้นเล็ก ๆ ทีละชิ้นไปปะกันเข้า ถ้าเพื่อได้ไปเสอะ ๆ แล้ว ก็เป็นรูปร่างขึ้น" (ก๊อ สวัสดิ์พาณิชย์, 2533)

ดังนั้นท่านจึงเห็นสมควรจะนำเทคโนโลยี และการใช้สื่อมวลชนเข้ามาใช้ในการศึกษา การสะสมความรู้จากสื่อมวลชน ถือว่าเป็นการศึกษาตลอดชีวิต ได้พัฒนาความรู้ให้ทันสมัยอยู่ตลอดเวลา

ในการวางแผนพัฒนาการศึกษาแห่งชาติ ท่านเป็นผู้มีบทบาทและส่วนร่วมที่สำคัญ กล่าวคือ ท่านได้รับแต่งตั้งให้เป็นประธานอนุกรรมการวางแผนพัฒนาการศึกษาแห่งชาติ รวม 2 ฉบับ ได้แก่ แผนพัฒนาการศึกษาแห่งชาติ ฉบับที่ 6 (พ.ศ. 2530 - 2534) และแผนพัฒนาการศึกษาแห่งชาติ ฉบับที่ 7 (พ.ศ. 2535 - 2539)

ในปี พ.ศ. 2535 - 2536 ดำรงตำแหน่งคณะกรรมการผู้ทรงคุณวุฒิ ในคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ และที่ปรึกษาของสำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ งานสำคัญในฐานะเป็นที่ปรึกษาของสำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ ได้แก่ การเป็นที่ปรึกษาด้านพัฒนาระบบการวางแผน และบริหารการศึกษา ของโครงการพัฒนาระบบการวางแผนและบริหารการวางแผน ศาสตร์อาจารย์ ดร. ก๊อ สวัสดิ์พาณิชย์ ได้ให้คำปรึกษา แนะนำ และร่วมวางแผนการดำเนินงานด้านต่าง ๆ เช่น ร่วมดำเนินการพัฒนาหลักสูตรการฝึกอบรม

บุคลากร การวางแผนการศึกษาในระดับจังหวัด โดยเฉพาะท่านได้ร่วมเดินทางไปจัดฝึกอบรมดังกล่าว แก่บุคลากรในระดับจังหวัดทุกครั้ง ตลอดระยะเวลาการอบรมแต่ละครั้งไม่ต่ำกว่า 10 วัน และได้ให้คำปรึกษาแนะนำอย่างใกล้ชิดทุกรุ่น รวมทั้งสิ้น 12 รุ่น ใน 12 เขตการศึกษาทั่วประเทศ เป็นการเพิ่มขีดความสามารถแก่บุคลากรระดับจังหวัดให้มากยิ่งขึ้น อันเป็นรากฐานสำคัญต่อการกระจายอำนาจการบริหาร และการจัดการศึกษาส่วนภูมิภาค

ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ ได้ร่วมเป็นที่ปรึกษาในการดำเนินการวิจัยหลายโครงการ เช่น โครงการวิจัยการบริหารและการศึกษาของการมัธยมศึกษา ประสิทธิภาพของการมัธยมศึกษา โครงการวิจัยการบริหารและการศึกษาของการมัธยมศึกษา การส่งเสริมเพื่อการประกอบอาชีพส่วนตัว และการเข้าสู่การเป็นผู้ประกอบการขนาดเล็ก โครงการวิจัยสารสนเทศ เพื่อการพัฒนาคุณภาพโรงเรียนประถมศึกษา การศึกษากับการมีงานทำ ความเป็นไปได้ของการจัดการมัธยมศึกษาให้เป็นการศึกษาเพื่อปวงชน การวิจัยและพัฒนาเครือข่ายการเรียนรู้สำหรับการศึกษาเพื่อปวงชน การเป็นที่ปรึกษาโครงการวิจัยและประเมินผลดังกล่าว นอกจากนี้ท่านได้ให้ข้อคิดและคำแนะนำแล้ว ท่านยังได้ร่วมเก็บข้อมูลภาคสนาม เพื่อให้ได้รู้สภาพจริงของแต่ละท้องที่ ไม่ว่าจะไกลจะใกล้แค่ไหน แสดงให้เห็นถึงความห่วงใยและความผูกพันกับประชาชนในชนบทท้องถิ่นห่างไกล และผู้ด้อยโอกาสเป็นอย่างมาก ดังเช่น คราวที่ร่วมดำเนินงานในโครงการวิจัยและพัฒนาเพื่อจัดการศึกษาในบริเวณพื้นที่ชายฝั่งทะเลตะวันตก ท่านได้ย้ากับผู้ดำเนินงานโครงการให้ตระหนักว่าเมื่อพัฒนาอุตสาหกรรมแล้ว ควรคำนึงถึงคนในท้องถิ่นด้วยว่าจะสามารถประกอบอาชีพอยู่ได้หรือไม่ จะดำรงชีวิตท่ามกลางสภาพแวดล้อมที่มีเปลี่ยนแปลงได้อย่างไร รวมทั้งควรเตรียมประชากรเหล่านี้ให้สามารถรับการเปลี่ยนแปลงที่จะตามมาได้อย่างไร เมื่อมีผู้อพยพเข้ามาอยู่ในแหล่งอุตสาหกรรมใหม่เพิ่มขึ้น (สมชัย วุฒิปรีชา และคณะ, 2536)

งานด้านการปฏิรูปการฝึกหัดครู ท่านได้รับความไว้วางใจจากคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ ให้ทำหน้าที่ประธานอนุกรรมการการปฏิรูปการฝึกหัดครูและพัฒนาบุคลากรทางการศึกษา ได้มีการประชุมเชิงปฏิบัติการ เรื่อง "การปฏิรูปการฝึกหัดครู" ในวันที่ 9 -10 มกราคม 2536 ที่อำเภอสามพราน

จังหวัดนครปฐม เพื่อหาแนวทางที่เป็นรูปธรรมที่จะปฏิรูปการฝึกหัดครูและพัฒนาครูประจำการให้เป็นไปตามแผนการศึกษาแห่งชาติ พุทธศักราช 2535 และแผนพัฒนาการศึกษาแห่งชาติ ฉบับที่ 7 (พ.ศ. 2535 - 2539) หลังจากการประชุมสัมมนาในครั้งนี้อย่างไม่ถึง 1 เดือน ท่านก็ถึงแก่อนิจกรรมด้วยโรคหัวใจวาย เมื่อวันที่ 22 มกราคม 2536 ณ โรงพยาบาลมงกุฎเกล้า ฯ ในขณะที่ท่านมีอายุได้ 72 ปี 22 วัน ทำให้วงการการศึกษาไทยสูญเสียนักการศึกษาที่มีความรู้ความสามารถเป็นเยี่ยมไปอย่างน่าเสียดาย

งานครั้งสุดท้ายที่ท่านศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ คือ การปฏิรูปการฝึกหัดครู ซึ่งท่านมีเจตนารมณ์ที่จะพัฒนาการฝึกหัดครูให้เจริญก้าวหน้าท่านเชื่อว่า การพัฒนาครูให้มีคุณภาพจะส่งผลต่อการพัฒนาคุณภาพการศึกษาได้เป็นอย่างดี ดังนั้น ตลอดชีวิตท่าน นอกจากเป็นผู้นำด้านการศึกษาของชาติแล้ว ท่านยังเป็นครูที่ดีของวงการการศึกษาไทยอีกด้วย ประสบการณ์กลยุทธ์ เทคนิคด้านการบริหารการศึกษาของชาติได้ถูกถ่ายทอดไปสู่ลูกศิษย์หลายรุ่นหลายสถาบัน งานสอนของท่านจึงเป็นผลงานที่สำคัญอีกด้านหนึ่งที่สมควรจะนำมากล่าวถึงเป็นอย่างยิ่ง

งานองค์การระหว่างประเทศ

ในระหว่าง พ.ศ. 2507 - 2511 ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ปฏิบัติหน้าที่เป็นผู้นำด้านการวางแผนการศึกษาของชาติ งานสำคัญที่ท่านได้รับความไว้วางใจจาก หม่อมหลวงปิ่น มาลากุล รัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ ให้จัดทำคือ งานองค์การระหว่างประเทศ ซึ่งเป็นงานที่ท่านไม่มีประสบการณ์มาก่อนเลย จึงเป็นงานที่หนักและยากมากที่จะทำให้เกิดผลสำเร็จได้ งานองค์การระหว่างประเทศที่ท่านได้มีบทบาทเข้าไปดำเนินการสืบเนื่องจากช่วงปลายเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. 2508 มีการประชุมยูเนสโกที่กรุงเทพฯ ฯผู้เข้าร่วมประชุม คือ รัฐมนตรีศึกษาของประเทศสมาชิก ท่านหม่อมหลวงปิ่น มาลากุล รัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการในสมัยนั้น ได้ใช้โอกาสอันดีนี้ เชิญรัฐมนตรีศึกษาที่มาประชุมยูเนสโก คือ จากประเทศลาว มาเลเชีย สิงคโปร์ เวียดนามและประธานกรรมการยูเนสโกแห่งชาติ (UNESCO National Commission) ของฟิลิปปินส์ มาร่วมประชุมหารือกันใน

วันที่ 30 พฤศจิกายน พ.ศ. 2508 เพื่อจัดตั้งองค์การร่วมมือทางการศึกษาของภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ขึ้นเรียกว่า องค์การซีมีโอ (SEAMEO ซึ่งมีชื่อเต็มว่า The Southeast Asian Ministers of Education Organization) และจำเป็นต้องมีสำนักงานเลขาธิการ ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ ซึ่งในขณะนั้นดำรงตำแหน่งผู้อำนวยการสำนักงานวางแผนการศึกษาอยู่ ได้รับมอบหมายจากหม่อมหลวงปิ่น มาลากุล รัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ ให้ดำเนินการจัดตั้ง สำนักงานเลขาธิการรัฐมนตรีศึกษาธิการแห่งเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (Southeast Asia Ministers of Education Secretariat) ซึ่งมีชื่อย่อว่า SEAMES ทำหน้าที่ประสานงานในการพัฒนาการศึกษาในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ขึ้นในสำนักงานวางแผนการศึกษา

ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ ได้รับการแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่ง ผู้อำนวยการสำนักงานเลขาธิการรัฐมนตรีศึกษาธิการ แห่งเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (Director of SEAMES) ในปี พ.ศ. 2509 ภารกิจหลักของท่านที่ได้รับมอบหมายคือ การนำเอาความคิดเห็นของคณะรัฐมนตรีศึกษาของประเทศสมาชิกลงมาสู่การปฏิบัติ ผลงานสำคัญที่ท่านได้ดำเนินการจนประสบผลสำเร็จ คือ จัดตั้งศูนย์ภูมิภาคของ ซีมีโอ (SEAMEO Regional Centres) มี 12 ศูนย์ กระจายอยู่ในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ได้แก่

1. ศูนย์ภูมิภาคชีววิทยาเขตร้อน ประเทศอินโดนีเซีย
2. ศูนย์ภูมิภาคนวัตกรรมและเทคโนโลยีการศึกษา ประเทศฟิลิปปินส์
3. ศูนย์ภูมิภาควิทยาศาสตร์ และคณิตศาสตร์การศึกษา ประเทศมาเลเซีย
4. ศูนย์ภูมิภาคภาษา ประเทศสิงคโปร์
5. ศูนย์ภูมิภาคการศึกษาและวิจัยทางเกษตร ประเทศฟิลิปปินส์
6. ศูนย์ภูมิภาคโบราณคดี และวิจิตรศิลป์ ประเทศไทย
7. ศูนย์ภูมิภาคเทคนิคศึกษา และอาชีวศึกษา ประเทศบรูไน
8. ศูนย์ภูมิภาคเวชศาสตร์เขตร้อน และสาธารณสุขศาสตร์ ประเทศไทย

9. ศูนย์ภูมิภาคเวชศาสตร์เขตร้อน และสาธารณสุขศาสตร์
ประเทศอินโดนีเซีย

10. ศูนย์ภูมิภาคเวชศาสตร์เขตร้อน และสาธารณสุขศาสตร์
ประเทศมาเลเซีย

11. ศูนย์ภูมิภาคเวชศาสตร์เขตร้อน และสาธารณสุขศาสตร์
ประเทศฟิลิปปินส์

12. ศูนย์ภูมิภาคพัฒนาการอุดมศึกษา

หน้าที่หลักของศูนย์ดังกล่าวข้างต้น คือ การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์
ของภูมิภาคนี้ โดยการฝึกอบรมระยะสั้นระยะยาว (ระดับปริญญาโท ปริญญาเอก)
การวิจัยการเผยแพร่ข่าวสารความรู้ การประชุม การแลกเปลี่ยนบุคลากร และ
กิจกรรมอื่น ๆ ศูนย์เหล่านี้ คือมรดก อันยิ่งใหญ่ของท่าน ศาสตราจารย์
ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ ที่ได้มอบไว้ให้แก่มนุษยชาติ แห่งภูมิภาคเอเชีย
ตะวันออกเฉียงใต้ ได้ใช้เป็นประโยชน์และสืบสานต่อไป ดร. คาลอส พี.
โรมูโล (Dr. Carlos P. Romulo) รัฐมนตรีศึกษาของฟิลิปปินส์ในช่วงนั้น
และเป็นบุคคลที่มีชื่อเสียงมากในประเทศ ได้กล่าวสดุดีท่านศาสตราจารย์ ดร.
ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ "ตราบไต่ที่ยังมีองค์การที่มีโอ ตราบนั้นเราจะจดจำชื่อ
ดร. ก่อ ผู้ซึ่งได้ให้ทุกสิ่งเพื่อที่เราจะได้รับใช้ภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้"
(สมัชชา วุฒิสภา และคณะ, 2536)

ผลงานที่ควรกล่าวไว้เป็นพิเศษ คือ การเจรจาเพื่อให้ได้สำนักงาน
SEAMES ตั้งอยู่ประเทศไทยอย่างถาวร เพราะแต่ละประเทศก็อยากจะให้
สำนักงานนี้ตั้งอยู่ในประเทศของตน แต่ด้วยบุคลิกพิเศษของท่าน เช่น ความ
ถ่อมตน ความตั้งใจจริง ตลอดจนความปรีชาสามารถด้านอื่น ๆ ส่งผลให้
ประสบผลสำเร็จในการเจรจา ได้สำนักงาน SEAMES ตั้งอยู่ในประเทศไทย
อย่างถาวร และท่านได้รักษาการในตำแหน่งผู้อำนวยการ (ถาวร) ของ
สำนักงาน SEAMES จนผู้อำนวยการถาวรคนแรก คือ ศาสตราจารย์ สุกิจ
นิมมานเหมินทร์ เกษียณอายุราชการ จึงได้มารับตำแหน่งนี้ นับว่าเป็นความ
พหุสามของท่านที่จะให้ผู้อำนวยการถาวรของสำนักงาน SEAMES เป็นคนไทย
ส่วนตัวของท่านขอกลับมาทำงานที่ยังคั่งค้างในกระทรวงศึกษาธิการต่อไป แต่
บทบาทของท่านบนเวทีนานาชาตินั้นโดดเด่น น่าประทับใจ เป็นที่รู้จักของนักการ

ศึกษาชาวต่างประเทศอย่างกว้างขวาง ต่างยกย่องในความรู้ความสามารถของท่าน แม้งานที่ท่านได้รับมอบหมายจะยากและลำบากมากในการจัดดำเนินการ แต่ประสบผลสำเร็จเป็นอย่างดี ท่านเคยพูดให้ผู้ใกล้ชิดท่านอยู่เสมอว่า "เมื่อตอนที่ผมสมเป็นผู้อำนวยการซีเอเอส ผมได้ทำงานที่ยากที่สุดและหนักที่สุด แต่ก็ภูมิใจที่ทำงานได้สำเร็จ" (สมชัย วุทธิปริชาและคณะ, 2536) ความสำเร็จของท่านได้รับการยกย่องจากรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ ซึ่งเป็นผู้บังคับบัญชาของท่านว่า

...งานที่กระทรวงที่ ดร. ก่อ แสดงฝีมือเด่นที่สุดคือการเตรียมงาน ทำให้กับองค์การนานาชาติ ซึ่งกระทรวงริเริ่มขึ้นในห้องของ ท้าพเจ้า คือ องค์การรัฐมนตรีกระทรวงศึกษาธิการใน เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ที่เขียนเป็นภาษาอังกฤษว่า SEAMES นั้น ต้องติดต่อกับหลายประเทศ ถ้าไม่มี ดร. ก่อ อาจไม่สำเร็จเรื่องนี้ ดร. ก่อ รู้งานมากที่สุด เราจึงอยากให้เป็นผู้อำนวยการใหญ่คนแรก ซึ่งจะได้รับเงินเดือนสูงมาก แต่ ดร. ก่อ ปฏิเสธคงอยาก จะทำงานให้ประเทศไทยอย่างเต็มเต็มเม็ดเต็มหน่วยมากกว่าคน เช่นนี้จะมีอยู่ในเมืองไทยสักกี่คน... (ปิ่น มาลากุล, 2536)

เป็นเพราะความเป็นห่วงงานด้านการพัฒนาการศึกษาแห่งชาติ ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ จึงกลับมาดำรงตำแหน่งผู้อำนวยการวางแผนการศึกษา เพื่อยงตำแหน่งเดียว จนกระทั่งปลายปี พ.ศ. 2511 จึงได้รับการแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมวิสามัญศึกษา

ผลงานที่โดดเด่นของท่านอีกด้านหนึ่ง คือ ด้านความร่วมมือระหว่างประเทศด้านการศึกษา วิทยาศาสตร์ และวัฒนธรรม สืบเนื่องจากเมื่อ พ.ศ. 2508 เมื่อครั้งท่านศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ ดำรงตำแหน่งผู้อำนวยการกองแผนงาน สำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ ท่านได้รับมอบหมายให้จัดดำเนินการประชุมคณะกรรมการแห่งชาติว่าด้วยยูเนสโก ขึ้นที่ศาลาสันติธรรม โดยประเทศไทยเป็นเจ้าภาพ ได้มีการประกาศตั้งองค์การรัฐมนตรีศึกษาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (เรียกโดยย่อว่า ซีเอ็มไอ) ท่านได้ทำหน้าที่ผู้อำนวยการสำนักงานเลขาธิการขององค์การในช่วงแรกที่ก่อตั้ง และเตรียม

การต่าง ๆ จนองค์การซีมีโอ สามารถดำเนินการในรูปถาวรได้ในพ.ศ. 2511 ท่านจึงกลับมารับราชการในกระทรวงศึกษาธิการตามเดิมเมื่อท่านได้มาดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ ท่านมีบทบาทที่ชัดเจนในวงการร่วมมือระหว่างประเทศ ท่านได้เป็นหัวหน้าคณะเดินทางไปประชุมระดับภูมิภาคและระดับนานาชาติมากมายหลายครั้ง จนเป็นที่รู้จักคุ้นเคยรักใคร่ในหมู่รัฐมนตรีศึกษา ทั้งในภูมิภาคเอเชีย และนอกภูมิภาคท่านเป็นผู้ใช้ภาษาอังกฤษได้ดี เพราะมีพื้นฐานทางด้านอักษรศาสตร์ และยังเป็นผู้มีนิสัยรักการอ่านอย่างสม่ำเสมอ ในการประชุมระหว่างประเทศ ท่านจะมีท่าทีเป็นกลางและอ้อมช่อมพร้อมที่ช่วยเหลือเกื้อกูล และแก้ไขปัญหาให้คลี่คลายลงเสมอ ตลอดจนพร้อมที่จะช่วยเหลือผู้อื่น

ในปี พ.ศ. 2525 - 2529 ดำรงตำแหน่งกรรมการบริหารยูเนสโก โดยท่านได้รับเลือกให้เป็นรองประธานคณะกรรมการฝ่ายกลุ่มเอเชียทันทีทั้งที่เป็นกรรมการใหม่ ท่านมีบทบาทสำคัญในการประสานกับสมาชิกในกลุ่มและปรึกษาหารือ เพื่อกำหนดทิศทางร่วมกัน ซึ่งท่านเคยให้สัมภาษณ์ว่า

...ในการเสนอโครงการของไทยหรือของกลุ่มเอเชียก็ถ้อยที่ถ้อยอาศัยกัน มีการต่อรองกัน ผมเข้าใจว่าประเทศไทยเราไม่เคยคิดว่า จะไปแสวงหาผลประโยชน์กอบโกยมาเป็นของเราคนเดียว เราก็ช่วยเหลือกัน เราได้เปรียบก็คือว่า เรามีกลุ่มเอเชียในกรรมการบริหารอยู่ 2 ประเทศ คือ มาเลเซียกับเรา ฉะนั้นเสียงต่อรองของเราก็ค่อนข้างจะแข็งมาก แต่เราก็นับมวลทั้งที่เรามีเสียงหนักแน่นพอสมควร... (ก๊อ สวัสดิ์พาณิชย์, 2535)

นอกจากดำรงตำแหน่งรองประธานบริหารฝ่ายกลุ่มเอเชียแล้วท่านยังได้รับเลือกให้เป็นกรรมการอยู่ใน Special Committee ซึ่งมีนางฮานะฮอนเนการ์ด จากเดนมาร์ก เป็นประธาน มีหน้าที่ศึกษาความเป็นไปได้ของโครงการในแนวลีกก่อนที่จะพิจารณาดำเนินการ ซึ่งท่านสนใจในเรื่องโครงการวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี สำหรับประเทศที่กำลังพัฒนาและได้เดินทางไปศึกษาสำรวจโครงการของยูเนสโกในประเทศต่าง ๆ เช่น อินเดีย ปากีสถาน และไทยหลายโครงการ เพื่อนำข้อเสนอแนะให้ยูเนสโกนอกจากนี้ท่านได้อยู่ใน

กลุ่มที่เตรียมการสำหรับการประชุมระดับโลกเรื่องนโยบายวัฒนธรรมที่เตรียมจัดขึ้นที่ประเทศเม็กซิโก มีประเทศสมาชิกเข้าประชุมมากถึง 154 ประเทศ และยังมีองค์การระหว่างประเทศ เข้าร่วมประชุมอีกจำนวนมาก ที่ประชุมได้มีมติถึง 200 ข้อ เรียกร้องให้ประเทศสมาชิกองค์การระหว่างประเทศ และองค์กรเอกชนทั่วโลกเห็นความสำคัญของวัฒนธรรมซึ่งเป็นมิติหนึ่งที่สำคัญยิ่งของการพัฒนาสังคม และเรียกร้องให้มีการประกาศทศวรรษโลกว่าด้วยการพัฒนาวัฒนธรรมขึ้นในขอบข่ายขององค์การสหประชาชาติรวมทั้งให้เชื่อมโยงการพัฒนาวัฒนธรรมกับประชาธิปไตย การศึกษา วิทยาศาสตร์และการสื่อสาร และให้มีการวางแผนการบริหารและจัดสรรเงินให้แก่กิจกรรมวัฒนธรรมให้มากขึ้นด้วย ท่านเป็นผู้ช่วยผลักดันแผนงานและงบประมาณของยูเนสโก ให้ความสำคัญแก่งานด้านวัฒนธรรมและสื่อมวลชน นอกจากนี้ยังเน้นการช่วยเหลือประเทศด้อยพัฒนาให้พึ่งพาตนเองได้ ดังที่ท่านเคยกล่าวในการประชุมกรรมการบริหารครั้งที่ 112 ในการประชุม Special Committee ว่า

... ในที่สุดสิ่งที่จะวัดความสำเร็จหรือความล้มเหลวของโครงการความช่วยเหลือก็คือ ประเทศที่ได้รับความช่วยเหลือจะสามารถช่วยตนเองได้บ้าง ดังนั้น จึงควรพยายามใช้ผู้เชี่ยวชาญจากประเทศที่ได้รับความช่วยเหลือให้มากขึ้น"... (ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์, 2524)

ศาสตราจารย์ ดร.ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ ดำรงตำแหน่งกรรมการบริหารของยูเนสโกอยู่ 6 ปี ท่านทำหน้าที่อย่างระมัดระวังและตั้งใจ ท่านพยายามวางตัวเป็นกลาง แม้ท่านเป็นนักการศึกษา แต่ก็ให้ความสนใจแก่โครงการพัฒนาด้านวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยี วัฒนธรรม สังคมศาสตร์ และรวมทั้งสื่อสารมวลชน ซึ่งเป็นสาขาทั้ง 5 สาขาของยูเนสโกอย่างครบถ้วนท่านรักษาความเป็นผู้ใหญ่และความสุขุมอยู่ตลอดเวลา ท่านแสวงหามิตรและไม่ก่อศัตรู พร้อมทั้งจะสนับสนุนโครงการของประเทศต่าง ๆ อย่างมีเหตุผลท่านจึงเป็นที่นับถือและเกรงใจของสมาชิกในกรรมการบริหารและเจ้าหน้าที่ของยูเนสโกทั่วโลก (สมชัย วุทธิปรีชา และคณะ, 2536) และท่านยังมองการณ์ไกลว่าประเทศไทยควรมีสถานที่ประชุมขนาดใหญ่ พร้อมทั้งจะประชุมสมัชชาสามัญของยูเนสโกได้สักแห่งหนึ่ง และปรารถนาจะเห็นการประชุมระดับโลกมาจัดที่

ประเทศไทยด้วย ซึ่งในเวลาต่อมาประเทศก็มีการก่อสร้างศูนย์ประชุมแห่งชาติสิริกิติ์ขึ้น และมีการประชุมระดับโลกมาจัดที่ศูนย์ประชุมแห่งนี้ ส่งผลให้ประเทศไทยมีชื่อเสียง รั้งกไปทั่วโลก

งานสอนในระดับบัณฑิตศึกษา

ท่านอาจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิพาณิชย์ ถือได้ว่าเป็นเอกทัศคะในทางการศึกษา เป็นที่ขอมรับทั่วไปทั้งในและต่างประเทศ ท่านมักมีส่วนร่วมในการแสดงความคิดเห็น เสนอแนวคิดอันนำไปสู่การพัฒนาทางการศึกษาของชาติในเรื่องสำคัญๆหลายเรื่องด้วยกัน ชีวิตของท่านผูกพันอยู่กับการศึกษาตลอดทั้งชีวิต จากความรู้ความสามารถและประสบการณ์ของท่าน อันพึงจะต้องถ่ายทอดไปสู่นักศึกษารุ่นต่อไป จึงมีมหาวิทยาลัยที่มีชื่อเสียงหลายแห่งเชิญท่านเป็นอาจารย์พิเศษ เพื่อสอนในระดับบัณฑิตวิทยาลัย เพื่อประโยชน์ทางการศึกษาที่จะส่งทอดความรู้ความสามารถต่างๆไปสู่นักศึกษามูลากรทางการศึกษาที่เป็นนิสิตของมหาวิทยาลัยต่างๆทั้งในระดับปริญญาโทและปริญญาเอก โดยเฉพาะในช่วงเวลาที่ท่านพอจะมีเวลา ไม่ต้องรับผิดชอบกับการบริหารงานในตำแหน่งรัฐมนตรี เช่นในปีการศึกษา 2530 ท่านได้รับเชิญเป็นอาจารย์พิเศษคณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ และมหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ปีการศึกษา 2531 ภาคเรียนที่ 2 เป็นอาจารย์พิเศษมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร นอกจากนี้ ยังได้รับเชิญเป็นอาจารย์พิเศษของภาควิชาบริหารการศึกษา และภาควิชาหลักสูตรและการสอนของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย จนถึงวาระสุดท้ายของชีวิตท่าน ราชวิชาที่สอนในมหาวิทยาลัยต่าง ๆ มีดังนี้

มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ เป็นอาจารย์พิเศษสาขาการบริหารการศึกษา ซึ่งเปิดสอนหลักสูตรศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต ในปีการศึกษา 2531 - 32 วิชาที่สอนคือ วิชาการวางแผนการศึกษา อันเป็นการศึกษาทฤษฎีการวางแผนการศึกษาในสถานศึกษาของรัฐ เอกชน และหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ความสัมพันธ์ระหว่างการวางแผนการศึกษากับแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ การวิเคราะห์แผนการศึกษา การวางแผนการศึกษาในสถานการณ์จำลอง

และปริญญาเอก โดยเฉพาะในช่วงเวลาที่ท่านพอจะมีเวลา ไม่ต้องรับผิดชอบกับการบริหารงานในตำแหน่งรัฐมนตรี เช่นในปีการศึกษา 2530 ท่านได้รับเชิญเป็นอาจารย์พิเศษคณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ และมหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ปีการศึกษา 2531 ภาคเรียนที่ 2 เป็นอาจารย์พิเศษมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร นอกจากนี้ ยังได้รับเชิญเป็นอาจารย์พิเศษของภาควิชาบริหารการศึกษา และภาควิชาหลักสูตรและการสอนของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย จนถึงวาระสุดท้ายของชีวิตท่าน ราชวิชาที่สอนในมหาวิทยาลัยต่าง ๆ มีดังนี้

มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ เป็นอาจารย์พิเศษสาขาการบริหารการศึกษา ซึ่งเปิดสอนหลักสูตรศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต ในปีการศึกษา 2531-2532 วิชาที่สอนคือ วิชาการวางแผนการศึกษา อันเป็นการศึกษาทฤษฎีการวางแผนการศึกษาในสถานศึกษาของรัฐ เอกชน และหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ความสัมพันธ์ระหว่างการวางแผนการศึกษากับแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ การวิเคราะห์แผนการศึกษา การวางแผนการศึกษาในสถานการณืจำลอง

มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ เป็นอาจารย์พิเศษในคณะศึกษาศาสตร์สอนบัณฑิตศึกษาในวิชาการวางแผนการศึกษา (ศ.บ. 704) ซึ่งเป็นวิชาเกี่ยวกับการศึกษา วิเคราะห์องค์ประกอบ วิธีการ และแนวโน้มของการวางแผนทางการศึกษา ในฐานะเป็นผู้บริหารการศึกษา ตลอดจนการศึกษาถึงวิธีการวางแผนคาดคะเนประชากรทางการศึกษา

มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร เป็นอาจารย์พิเศษในระดับบัณฑิตศึกษา 4 วิชา ได้แก่ วิชาสัมมนาปัญหาสังคม เศรษฐกิจและการเมือง และวิชาการศึกษาของสังคมไทย วิชาสัมมนาแนวคิดทางสังคม เศรษฐกิจและการเมืองกับการศึกษาของไทย วิชาวิธีจัดการศึกษาเพื่อพัฒนาประเทศ วิชาสัมมนาพื้นฐานทางสังคม ปรัชญา จิตวิทยา และประวัติเกี่ยวกับการศึกษาของประเทศไทย

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เป็นอาจารย์พิเศษสอนในระดับปริญญาเอก สาขาหลักสูตรและการสอน และสาขาบริหารการศึกษา ในรายวิชาต่อไปนี้

วิชาคุณธรรมสำหรับบุคลากรในสถาบันการศึกษา วิชาปัญหาปัจจุบันและแนวโน้ม ในระบบการศึกษาไทย

จะเห็นว่าในรายวิชาที่ท่านสอนจะต้องใช้ประสบการณ์และความคิดที่กว้างไกลมองให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างปัญหาทางด้านสังคม เศรษฐกิจและการเมืองกับการศึกษาของชาติ ต้องเข้าใจความสัมพันธ์นั้นอย่างลึกซึ้งจนสามารถเชื่อมโยงเห็นปัญหาในปัจจุบัน และคาดการณ์ในอนาคตได้ ซึ่งท่านก็สอนได้อย่างดี เป็นที่พอใจของลูกศิษย์เป็นอย่างยิ่ง เพราะในการสอนท่านจะมีเรื่องราวต่าง ๆ ที่เป็นประโยชน์อันเกิดจากประสบการณ์ของท่าน จากการทำงาน จากการทำท่านสังเกตปรากฏการณ์ต่าง ๆ และการได้พูดคุยเสวนากับบุคคลระดับต่าง ๆ นำมาเล่าเป็นแนวคิดและข้อเตือนใจแก่ศิษย์เสมอ (สมชัย วุฒิปรีชา และคณะ, 2536)

ท่านศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ เป็นบุคคลที่ได้รับการยกย่องว่าเป็นปราชญ์บุคคล เป็นผู้มีความดีคุณธรรมสร้างแต่คุณงามความดีและผลงานอันเป็นประโยชน์ต่อชาติบ้านเมือง ส่งผลให้ท่านได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ ตามลำดับ ดังนี้

เครื่องราชอิสริยาภรณ์ ที่ได้รับ

เบญจมาภรณ์มงกุฎไทย (บ.ม.)

เมื่อวันที่ 5 ธันวาคม 2496

จตุรดาภรณ์ช้างเผือก (จ.ช.)

เมื่อวันที่ 5 ธันวาคม 2497

ตริตาภรณ์มงกุฎไทย (ต.ม.)

เมื่อวันที่ 5 ธันวาคม 2504

ตริตาภรณ์ช้างเผือก (ต.ช.)

เมื่อวันที่ 5 ธันวาคม 2508

ทวีติยาภรณ์มงกุฎไทย (ท.ม.)

เมื่อวันที่ 5 ธันวาคม 2510

ทวีติยาภรณ์ช้างเผือก (ท.ช.)

เมื่อวันที่ 5 ธันวาคม 2512

เหรียญจักรพรรดิมาลา (ร.จ.พ.)

เมื่อวันที่ 5 ธันวาคม 2512

ประถมาภรณ์มงกุฎไทย (ป.ม.)

เมื่อวันที่ 5 ธันวาคม 2514

ทุติยจุลจอมเกล้า (ท.จ.)

เมื่อวันที่ 5 ธันวาคม 2516

ประถมาภรณ์ช้างเผือก (ป.ช.)

เมื่อวันที่ 5 ธันวาคม 2517

มหาวชิรมงกุฎไทย (ม.ว.ม.)

เมื่อวันที่ 5 ธันวาคม 2521

ทุติยจุลจอมเกล้าวิเศษ (ท.จ.ว.)

เมื่อวันที่ 5 ธันวาคม 2527

ศาสตราจารย์ ดร.ก้อง สวัสดิ์พาณิชย์ เป็นผู้คุณวุฒิและมีคุณธรรม
ได้บำเพ็ญตนให้เป็นประโยชน์ต่อประเทศชาติเป็นเอกประการทางการศึกษา
ของประเทศและระหว่างประเทศ มีผลงานดีเด่นเป็นที่ประจักษ์อันเป็นที่ยอมรับ
นับถือทั้งในด้านการบริหารและวิชาการด้านการศึกษา ส่งผลให้ท่านได้ปริญญา
ดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ และรางวัลเกียรติยศดังนี้

ปริญญาดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ และรางวัลเกียรติยศ

พ.ศ. 2524 ได้รับพระราชทานปริญญาดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์
สาขาศึกษาศาสตร์ (มหาวิทยาลัยรามคำแหง)

พ.ศ. 2526 ได้รับพระราชทานปริญญาดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์
(จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย)

พ.ศ. 2529 ได้รับพระราชทานปริญญาดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์
สาขาบริหารการศึกษา (มศว. ประสานมิตร)

กันยายน 2530 ได้รับรางวัลนักการศึกษาดีเด่นประจำปี 2530
วันนักการศึกษา จากคณะกรรมการ 4 สถาบัน (ศิษย์เก่า มหาวิทยาลัย
ศรีนครินทรวิโรฒ โครงการสารานุกรม สำนักงานคณะกรรมการการศึกษา
แห่งชาติ สมาคมเกียรตินิยม)

มกราคม 2533 ได้รับรางวัลบุคคลดีเด่นระดับชาติ สาขาพัฒนา
สังคม (ด้านการศาสนา) ประจำปีพุทธศักราช 2532 จากคณะกรรมการ

เอกลักษณ์ของชาติ

มกราคม 2534 ได้รับปริญญาศึกษาศาสตรดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ของมหาวิทยาลัยเชียงใหม่

ธันวาคม 2535 ได้รับโล่รางวัล "คนดีศรีสังคม" เป็นผู้มีงานดีเด่นด้านการศึกษา จากคณะกรรมการมูลนิธิ ศาสตราจารย์ประภาศน์ อวยชัย สภาสังคมสงเคราะห์แห่งประเทศไทยในพระบรมราชูปถัมภ์

งานที่เป็นเกียรติประวัติ

การดำรงตำแหน่งกรรมการวินิจฉัยร้องทุกข์ตามพระราชบัญญัติคณะกรรมการกฤษฎีกา พ.ศ. 2522

วันที่ 15 มีนาคม 2526 ได้รับพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่งกรรมการวินิจฉัยร้องทุกข์ (คณะที่ 1)

วันที่ 7 ตุลาคม เป็นหัวหน้าคณะกรรมการวินิจฉัยร้องทุกข์ (คณะที่ 4)

งานวินิจฉัยร้องทุกข์ เป็นงานที่ท่านศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิพานิชย์ มีความภาคภูมิใจมาก ที่มีส่วนได้ช่วยเหลือแก้ปัญหาให้แก่ผู้ที่มีความเดือดร้อนให้ได้รับความยุติธรรม และบรรเทาความทุกข์ลงได้บ้าง ถือว่าเป็นการทำความดีและรับใช้ประเทศชาติอีกทางหนึ่ง

ผลงานด้านการเขียน

ผลงานอีกด้านหนึ่งที่สำคัญของศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิพานิชย์ คือ ผลงานด้านการเขียน ถึงแม้ท่านจะมีภารกิจด้านการศึกษามากมาย แต่ท่านก็แบ่งเวลาส่วนหนึ่งหลังจากรับประทานอาหารในตอนเย็นแล้ว หรือเวลาว่างในวันหยุด สร้างสรรค์ผลงานด้านการเขียน ได้แก่ แบบเรียน ตำรา-วิชาครู คู่มือครู หนังสืออ่านสำหรับเด็ก บทความเกี่ยวกับการศึกษา และสารบบเท็งพิมพ์ในนิตยสารต่างๆทั้งที่เป็นของหน่วยราชการและเอกชนไม่น้อยกว่า 20 ฉบับ (ดูรายละเอียดผลงานด้านการเขียนในภาคผนวก) มีเรื่องมากมายครอบคลุมแนวความคิดความเห็นของท่านทั้งหมด บางเรื่องก็มีการนำมา

รวมกันพิมพ์เป็นเล่ม นอกจากนั้นได้แปลหนังสือด้านการศึกษาอันเป็นประโยชน์ต่อการจัดการศึกษาของไทย จนไม่น่าเชื่อว่านักการศึกษาและนักบริหารที่มีงานมากมายอย่างท่านจะมีผลงานการเขียนได้มากมายกว้างขวางเช่นนี้ (จรรยา มิลินทร์ และคณะ, 2536) ผลงานด้านการเขียนของท่าน ถือว่าเป็นมรดกทางการศึกษาอันล้ำค่าที่ท่านฝากไว้ให้อนุชนรุ่นหลังได้ศึกษาค้นคว้าเพื่อพัฒนาตนเอง และพัฒนางานทางการศึกษาให้เจริญก้าวหน้าต่อไป

จากการศึกษาชีวประวัติของ ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ ตั้งแต่วัยเด็กจนกระทั่งท่านถึงแก่อนิจกรรม นับเป็นเวลาอันยาวนานที่ท่านได้สร้างสรรค์ผลงานอันเป็นประโยชน์ต่อคนส่วนใหญ่ของประเทศ และการศึกษาของชาติ พฤติกรรมและการแสดงออกของท่านล้วนเป็นที่ประทับใจแก่ผู้ที่เคยร่วมงานกับท่าน สภาพการณ์ทางสังคม จึงเป็นปัจจัยสำคัญอีกประการหนึ่ง ที่ทำให้การปฏิบัติงานทางการศึกษาสำเร็จลุล่วงไปได้ด้วยดีทุกครั้ง สภาพการณ์รอบตัวท่านจึงเป็นเรื่องที่ควรนำมาศึกษาเป็นอย่างยิ่ง

สภาพเศรษฐกิจ สังคม และการเมืองที่มีผลต่อแนวคิด

การจัดการศึกษาในระดับประถมศึกษาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน เกิดจากแนวคิดของนักการศึกษา และผู้นำทางการศึกษาของประเทศที่พยายามจัดการศึกษาให้เหมาะสมสอดคล้องกับสภาพการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจ สังคม และการเมืองของประเทศ ดังนั้นการศึกษาแนวคิดทางการประถมศึกษาของ ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ จึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องศึกษาถึงสภาพทางเศรษฐกิจ สังคมและการเมืองในระยะเวลาที่ท่านปฏิบัติหน้าที่ทางราชการในตำแหน่งต่าง ๆ เพื่อให้ทราบที่มาและปัจจัยที่ก่อให้เกิดแนวคิดทางการประถมศึกษาด้านต่าง ๆ ผู้วิจัยแบ่งสภาพทางเศรษฐกิจ สังคมและการเมืองที่มีปัจจัยต่อแนวคิดของ ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ ออกเป็น 2 ระยะ ดังนี้

ระยะที่ 1 สภาพทางเศรษฐกิจ สังคมและการเมือง ระยะก่อนมีแผนปฏิรูปการศึกษา (พ.ศ. 2504 - 2519)

ระยะที่ 2 สภาพทางเศรษฐกิจ สังคมและการเมือง ระยะหลังมี

แผนปฏิรูปการศึกษา (พ.ศ. 2520 - 2536) เพราะช่วงระยะเวลาดังกล่าว ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิพานิชย์ ได้เข้ามามีบทบาทในการพัฒนาการศึกษาระดับประถมศึกษาอย่างเห็นได้ชัด ซึ่งจะได้เห็นจาก การให้ข้อเสนอแนะแก่คณะกรรมการวางแผนพื้นฐานเพื่อการศึกษา ก่อนจะมีแผนปฏิรูปการศึกษา พ.ศ. 2520 และหลังการปฏิรูปการศึกษาแล้ว ท่านก็มีแนวคิดในการยกระดับการศึกษาขั้นพื้นฐานของปวงชนให้สูงขึ้น ซึ่งแนวคิดดังกล่าวสืบต่อเนื่องมาจากการปฏิรูปการศึกษาเมื่อ พ.ศ. 2518

ระยะที่ 1 สภาพทางเศรษฐกิจ สังคมและการเมืองก่อนการปฏิรูปการศึกษา (พ.ศ. 2504 - 2519)

การศึกษาสภาพทางเศรษฐกิจ สังคมและการเมืองในระยะเวลาดังกล่าว อยู่ในระยะเวลาที่ประเทศไทยประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 1 - 3 (พ.ศ. 2504 - 2519) มีสถานการณ์ ดังนี้

สภาพทางเศรษฐกิจ

ภาวะเศรษฐกิจของประเทศไทยในระหว่าง พ.ศ. 2504 - 2519 เป็นช่วงเศรษฐกิจรัดตัว สาเหตุเกิดจากการเปลี่ยนแปลงในปัจจัยทางเศรษฐกิจในต่างประเทศเป็นสำคัญ คือ โครงสร้างความต้องการสินค้าหลายประเภทในตลาดโลก และการลงทุนจากต่างประเทศลดต่ำลง เกิดการผันผวนระบบการเงินของโลก ราคาน้ำมันได้เพิ่มขึ้นสูง 4 เท่าตัว ภาวะการณ์เหล่านี้ส่งผลทำให้เกิดภาวะเงินเฟ้อ เกิดเศรษฐกิจชะงักงันในหมู่ประเทศที่พัฒนาแล้ว เกิดปัญหาการว่างงานในหมู่ประเทศอุตสาหกรรมอย่างกว้างขวาง และเนื่องจากประเทศไทยมีระบบเศรษฐกิจแบบเปิด จึงได้รับผลกระทบอย่างรุนแรงจนสูญเสียสภาพทางเศรษฐกิจ ซึ่งส่งผลสะท้อนให้เกิดปัญหา คือ การกระจายรายได้ของคนในสังคมแตกต่างกันมากขึ้น ฐานะเศรษฐกิจของคนในเมืองสูงกว่าคนในชนบทมากขึ้น เพราะราคาสินค้าส่งออกที่สำคัญ เช่น ข้าว ข้าวโพด ยาง และสิ่งทอ ลดลงทั้งปริมาณและราคา รายได้ประชาชนตกต่ำ โดยเฉพาะคนในชนบท และมีจำนวนคนว่างงานสูงขึ้น (สภาวิจัยแห่งชาติ, มปป.) ถึงแม้ว่ารัฐบาลจะใช้มาตรการคลี่คลายสถานการณ์เศรษฐกิจของชาติ โดยการกระจายบริการที่มี

ปัจจัยต่อผลผลิตไปสู่ชนบทมากขึ้น แต่การบริการต่าง ๆ ก็ไม่เพียงพอกับจำนวนประชากรที่เพิ่มขึ้น จึงได้มีการให้บริการการวางแผนครอบครัวไปสู่ชนบททำให้อัตราการเพิ่มของประชากรลดลง แต่สิ่งที่ยังเป็นปัญหาคือ เด็กวัยก่อนเรียนและเด็กในวัยเรียนขาดโอกาสในการศึกษา เพราะเนื่องมาจากฐานะยากจนและการขยายการศึกษาภาคบังคับยังไม่ทั่วถึงทุกท้องถิ่น (สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, 2535)

สภาพทางสังคม

สืบเนื่องจากการกระจายรายได้ของประชากรในช่วง พ.ศ. 2504 - 2519 มีความแตกต่างกันมาก ประชาชนส่วนใหญ่ในชนบทมีฐานะยากจน ทำให้เกิดช่องว่างระหว่างคนในสังคมเมืองกับสังคมชนบท โอกาสในการสร้างฐานะทางเศรษฐกิจ และโอกาสเข้ารับการศึกษา คนในเมืองจะมีมากกว่า และเนื่องจากผลผลิตด้านเกษตรกรรมมีราคาตกต่ำ ทำให้คนในชนบทเลิกทำไร่ทำนา จึงเดินทางเข้ามาหางานทำในเมือง ซึ่งในเวลาดังกล่าวฐานะทางเศรษฐกิจของประเทศตกต่ำ การจ้างงานอยู่ในอัตราราคาต่ำมาก ไม่เพียงพอแก่การเลี้ยงชีพ ทำให้เกิดปัญหาค่าครองชีพตามมา และคนที่ใช้แรงงานเหล่านี้ไม่มีอำนาจ ได้รับความสามารถในการต่อรอง จึงเป็นช่องว่างให้นายจ้างเอาไรต์เอาเปรียบกดขี่ข่มเหงใช้แรงงานอย่างหนัก ทำให้เกิดความไม่เป็นธรรมในสังคม ปัญหาสังคมที่สำคัญคือ ปัญหาชุมชนแออัด ปัญหาสุขภาพอนามัย และปัญหาอาชญากรรม (สภาวิจัยแห่งชาติ, มปป.) ซึ่งปัญหาทางเศรษฐกิจ และสังคมดังกล่าว ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิพิบูลย์ มีแนวคิดว่าการแก้ปัญหาความเหลื่อมล้ำทางด้านเศรษฐกิจดังกล่าว จะต้องใช้การศึกษาเป็นเครื่องมือในการแก้ไข ดังที่ท่านได้กล่าวไว้ว่า

... คนที่มีความรู้ความชำนาญสูงจะได้เปรียบคนที่ขาดการศึกษาอย่างมากมาชคนในเมืองจะได้เปรียบคนที่อยู่ในชนบทอย่างเห็นได้ชัดความเหลื่อมล้ำในทางเศรษฐกิจ เป็นเรื่องที่เราต้องช่วยกันแก้ไข ผมมีความคิดเป็นการส่วนตัวว่า ระบบการศึกษาจะเป็นแรงสำคัญอย่างหนึ่งในการแก้ไขปัญหานี้... (ก่ สวัสดิพิบูลย์, 2522)

จากแนวคิดดังกล่าวของศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิพิบูลย์ แสดงให้เห็นว่าปัญหาด้านเศรษฐกิจและสังคมสามารถแก้ปัญหาโดยใช้การศึกษาเป็นเครื่องมือในการแก้ไข ทำให้ท่านเกิดแนวคิดที่จะสร้างความเสมอภาคทางการศึกษาแก่คนในสังคม โดยขยายการศึกษาภาคบังคับไปสู่ชนบทอย่างทั่วถึง

สภาพทางการเมือง

สภาพทางการเมืองในระหว่าง พ.ศ. 2504 - 2519 เป็นช่วงระยะเวลาของการปกครองโดยรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ (พ.ศ. 2502-2506) และจอมพลถนอม กิตติขจร (พ.ศ. 2506 - 2516) เป็นรัฐบาลที่มาจากการปฏิวัติ โดยเฉพาะรัฐบาลจอมพลถนอม กิตติขจร ได้มีการปฏิวัติล้มล้างรัฐธรรมนูญและสภาผู้แทนราษฎร ตลอดจนวุฒิสภาในวันที่ 14 ตุลาคม พ.ศ. 2514 และประกาศว่าจะยังไม่มีมีการประกาศใช้รัฐธรรมนูญการปกครองแผ่นดิน จนกว่าจะปรับปรุงระบบการเมือง เศรษฐกิจและสังคมให้เป็นที่เรียบร้อยก่อน จึงได้มีการเคลื่อนไหวต่อต้านจากนักการเมืองเก่า ๆ และแพร่กระจายไปสู่บรรดาอาจารย์ นิสิตนักศึกษาในมหาวิทยาลัยต่าง ๆ เพื่อเรียกร้องรัฐธรรมนูญในการปกครองประเทศ ซึ่งเป็นชนวนนำไปสู่การเดินขบวนเรียกร้องรัฐธรรมนูญของนิสิตนักศึกษาและประชาชนในพ.ศ. 2516 (จรรยา วงศ์สายัณห์, 2531)

กลุ่มนักการเมืองที่เคลื่อนไหวเพื่อให้ได้รัฐธรรมนูญถาวรมานั้นนอกจากมีนิสิตนักศึกษา และอาจารย์ในมหาวิทยาลัยต่าง ๆ ยังประกอบด้วยสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรที่ถูกการปฏิวัติขบเลิกไป และประชาชนผู้สนใจในการเมืองเข้าร่วมด้วย มีการแจกใบปลิวเพื่อเรียกร้องรัฐธรรมนูญ มีการชุมนุมครั้งใหญ่เริ่มตั้งแต่วันที่ 6 ตุลาคม พ.ศ. 2516 ณ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ การชุมนุมดำเนินเรื่อยมาจนถึงวันที่ 14 ตุลาคม พ.ศ. 2516 จึงได้มีเหตุการณ์รุนแรงจนถึงขั้นเสียชีวิตเนือ มีการก่อจลาจลในกรุงเทพมหานครรุนแรงขึ้นตามลำดับ กัดดันให้จอมพลถนอม กิตติขจร พลเอกประภาส จารุเสถียร และพลเอกณรงค์ กิตติขจร ผู้กุมอำนาจการปกครองประเทศลาออกจากตำแหน่งทุกตำแหน่งและเดินทางออกนอกประเทศ เหตุการณ์ทุกอย่างจึงสงบลง (จรรยา วงศ์สายัณห์, 2531)

จากเหตุการณ์ทางการเมืองดังกล่าว ทุกฝ่ายต่างลงความเห็นว่า การจัดการศึกษาของชาติยังไม่มีคุณสมบัติสอดคล้องกับความต้องการของสังคม การศึกษาไม่ได้เตรียมคนให้พร้อมในการเป็นประชาธิปไตย (กระทรวงศึกษาธิการ, 2526) จึงควรมีการปฏิรูปการศึกษาใหม่

จากสภาพทางเศรษฐกิจ สังคมและการเมืองจึงเป็นปัจจัยทำให้ ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ มีแนวคิดที่จะพัฒนาการศึกษาของชาติให้เป็นการศึกษาเพื่อชีวิตและสังคมอย่างแท้จริง โดยการปฏิรูปการศึกษาทั้งระบบ และกระบวนการ จึงจะสามารถสนองความต้องการของสังคมได้ ใน พ.ศ. 2517 รัฐบาลจึงแต่งตั้งคณะกรรมการการวางพื้นฐานเพื่อปฏิรูปการศึกษาขึ้น เพื่อพิจารณาวางแผนการปฏิรูปการศึกษาให้แล้วเสร็จโดยเร็ว ซึ่งแนวคิดในการปฏิรูปดังกล่าว ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ เป็นผู้เสนอแนะให้ความเห็นและชี้แนวทางในการปฏิรูปการศึกษาแก่คณะกรรมการวางพื้นฐานเพื่อปฏิรูปการศึกษา แนวคิดในการปฏิรูปการศึกษาได้นำเสนอต่อคณะรัฐมนตรี และได้มีการลงมติรับหลักการ เมื่อวันที่ 24 ธันวาคม 2517 รัฐบาลได้มอบหมายให้กระทรวงศึกษาธิการและสำนักงานสภาการศึกษาแห่งชาติดำเนินงานในรายละเอียดต่อไป (สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, 2517) แผนการปฏิรูปการศึกษาจึงจัดทำสำเร็จใน พ.ศ. 2520 และพร้อมที่จะดำเนินงานตามแผนในปีการศึกษา 2521 ต่อไป

ระยะที่ 2 สภาพทางเศรษฐกิจ สังคมและการเมือง ระยะหลังมีแผนการปฏิรูปการศึกษา (พ.ศ. 2520 - 2536)

ในช่วงระยะเวลาดังกล่าวอยู่ในระยะที่ประเทศไทยประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 4 - 7 (2520 - 2539)

สภาพทางเศรษฐกิจ

ภาวะทางเศรษฐกิจของประเทศตั้งแต่ประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ (พ.ศ. 2520 - 2524) เป็นต้นมา เกิดภาวะเศรษฐกิจโลกโดยทั่วไปตกต่ำ ราคาน้ำมันดิบเพิ่มสูงขึ้นหลายเท่าตัว ประเทศไทยจึงจะต้องนำรายได้จากการส่งออกสินค้าไปซื้อน้ำมันจากต่างประเทศตามราคาที่สูงขึ้น

เป็นผลทำให้ขาดดุลการค้าเฉลี่ยถึงปีละ 45,000 ล้านบาท (สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, 2535) การกระจายรายได้ไปสู่ชนบทยังไม่ประสบผลสำเร็จ ประชาชนในเขตชนบทมีฐานะยากจนและล้าหลัง ภาวะเศรษฐกิจตกต่ำและซบเซาจนกระทั่งถึงระยะที่มีการประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 6 - 7 (พ.ศ. 2530 - 2539) ภาวะเศรษฐกิจได้ขยายตัวอย่างรวดเร็ว แต่บริการพื้นฐานและระบบสาธารณสุขประเภทยังไม่สามารถรองรับทันที่ต่อความต้องการ ปัญหาการกีดกันทางการค้าที่ทวีความรุนแรงขึ้น มีการรวมกลุ่มทางเศรษฐกิจและการค้า ทำให้เศรษฐกิจของประเทศเจริญเติบโตในอัตราเฉลี่ยค่อนข้างสูง แต่เป็นการเจริญเติบโตของภาคอุตสาหกรรมเป็นส่วนใหญ่ ส่วนภาคเกษตรกรรมที่อยู่ในชนบทเป็นส่วนใหญ่ต้องประสบปัญหาฝนแล้ง อุทกภัย วัฏภัย และราคาสินค้าตกต่ำ เกษตรกรจึงเป็นกลุ่มที่ยากจนที่สุด และการก้าวไปสู่ประเทศอุตสาหกรรมใหม่ ทำให้เกิดการขยายตัวของเศรษฐกิจของในเมืองอยู่ในอัตราค่อนข้างสูง เมื่อเปรียบเทียบกับ การขยายตัวของเศรษฐกิจของชนบทอื่นเป็นภาคเกษตรกรรมมีการเติบโตขึ้นเพียงเล็กน้อย ภาคอุตสาหกรรมได้มีการนำเทคโนโลยีเข้ามาช่วยในการผลิตอย่างแพร่หลาย ซึ่งเป็นผลสืบเนื่องมาจากความเจริญทางด้านวิทยาการและระบบการสื่อสารข้อมูลที่รวดเร็ว มีการนำวิทยาการสมัยใหม่มาใช้ในการประกอบอาชีพในทางเศรษฐกิจ ประกอบกับนโยบายของรัฐที่เน้นการพัฒนาภาคอุตสาหกรรม มีผลทำให้โครงสร้างทางเศรษฐกิจเปลี่ยนแปลงไปจากวิธีการผลิตทางเกษตรกรรมไปสู่การผลิตทางอุตสาหกรรมและบริการมากยิ่งขึ้น ทำให้แรงงานวัยฉกรรจ์จำนวนมากโยกย้ายออกจากชนบทหรือภาคเกษตรกรรมเข้ามาทำงานในเมืองหรือภาคอุตสาหกรรมและบริการ ซึ่งทำให้ศักยภาพในการพึ่งตนเองของชนบทและภาคเกษตรกรรมด้อยลงไป ทำให้เกิดช่องว่างระหว่างเมืองกับชนบท มีความแตกต่างกันมากขึ้น ซึ่งสภาพทางเศรษฐกิจดังกล่าวมีผลสืบเนื่องไปสู่สภาพสังคมเป็นอย่างมาก (สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, 2535)

สภาพทางสังคม

สภาพทางสังคมระยะหลังมีแผนการปฏิรูปการศึกษามีการเปลี่ยนแปลงมาโดยตลอด ตามสภาพการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ และการเมือง ดังที่คณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, 2535) กล่าวว่

... การที่วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีเจริญก้าวหน้าไปอย่างรวดเร็ว ทำให้ระบบข่าวสารข้อมูลทันสมัยและรวดเร็วขึ้นประกอบกับ สื่อมวลชนได้ เข้ามามีบทบาทในชีวิตประจำวันของบุคคลมากขึ้นส่งผลให้วิถีชีวิตของคนเปลี่ยนไปในลักษณะ เร่งรีบมากขึ้น อันเป็นลักษณะแบบแผนในการดำเนินชีวิตของคนในสังคมเมือง ในส่วนของสังคมชนบทก็ได้รับผลกระทบเช่นเดียวกัน เทคโนโลยีสมัยใหม่ได้ เข้ามาทนที่เทคโนโลยีพื้นบ้านอันเป็นภูมิปัญญาที่มีการสืบทอดต่อ ๆ กันมาของชาวบ้าน ทำให้ความภาคภูมิใจในตนเอง และการพึ่งพาตนเองของชาวชนบทลดลง ระบบข่าวสารข้อมูล และสื่อสารมวลชนมีส่วนในการทำลายระบบความสัมพันธ์ เดิมที่เคยติดต่อสัมพันธ์กันฉันท์เครือญาติ และการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน ในหมู่บ้าน ลักษณะดังกล่าวมีผลให้ศักยภาพในการพัฒนาตนเองของชาวชนบทด้อยลง ซึ่งหากไม่มีการฟื้นฟูศักยภาพของชาวชนบท สภาพการณ์ที่กล่าวข้างต้นนี้อาจคาดว่าจะเป็นปัญหาที่รุนแรงยิ่งขึ้นในอนาคต...

นอกจากนี้การที่ประเทศไทยมีนโยบายเป็นมิตรกับนานาประเทศและมีการเปิดประเทศมากขึ้น ประกอบกับการเผยแพร่ข่าวสารข้อมูล เป็นไปอย่างรวดเร็วขึ้น ทำให้การถ่ายทอดวัฒนธรรม เป็นไปได้ง่ายและรวดเร็วยิ่งขึ้นตามไปด้วย ซึ่งส่งผลกระทบต่อ การเปลี่ยนความคิดเห็น ความเชื่อ และค่านิยมของคนไปสู่แบบแผนทางสังคมและวัฒนธรรมของคนในเมืองมีการยอมรับแบบแผนทางวัฒนธรรมจากสังคมภายนอกอันเป็นค่านิยมของสังคมอุตสาหกรรมมากขึ้น เป็นต้นว่า การเน้นความสำเร็จส่วนบุคคล การแข่งขัน การเน้นวัตถุและเน้นการบริโภค ซึ่งถ้าหากมีมากเกินไปก็ย่อมจะเป็นผลลบทั้งต่อบุคคล ชุมชน และประเทศชาติ

ในด้านการพัฒนาจิตใจ การที่สภาพสังคมไทยมีความหลากหลายทางวัฒนธรรมมากขึ้นทำให้เกิดความขัดแย้งในลัทธิความเชื่อทางศาสนา รวมทั้งเกิดปัญหาการตีความทางศาสนาแตกต่าง

กันไปเกิดเป็นกลุ่มความเชื่อทางศาสนาเป็นจำนวนมาก และมีหลายกลุ่มที่ขาดความเข้าใจในแก่นแท้ทางศาสนา ประพฤติตนเสื่อมเสียในด้านศีลธรรม จรรยา ประชาชนเกิดความเสื่อมศรัทธาในศาสนา และใช้วิธีการแก้ปัญหาด้วยวิธีการที่รุนแรงแทนการใช้สันติวิธีตามแนวทางของศาสนา ลักษณะดังกล่าวข้างต้นคาดว่าจะ เป็นปัญหาที่รุนแรงยิ่งขึ้นในอนาคต หากมิได้มีการพัฒนาพื้นฐานด้านจิตใจของบุคคลอย่างเพียงพอ...

จากสภาพเศรษฐกิจและสังคมดังกล่าวข้างต้น เป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิพานิชย์ มีแนวคิดที่จะปรับปรุงยกระดับการศึกษาขั้นพื้นฐานของการศึกษาภาคบังคับให้สูงขึ้น เพื่อให้สอดคล้องกับสภาพทางเศรษฐกิจและสังคมของประเทศที่ได้เจริญรุดหน้าไปอย่างรวดเร็ว ดังที่ท่านได้กล่าวว่า

... ที่ผมตั้งใจทำโรงเรียนขยายโอกาสนั้น เพราะบ้านเมืองเจริญขึ้น เราจำเป็นต้องพัฒนากำลังคนโดยพื้นฐานทางการศึกษาภาคบังคับเป็น 9 ปี ตามความคิดของผมจะต้องเตรียมตัวเพื่อขยายการศึกษาเป็น 12 ปี พร้อมกันเสียตั้งแต่บัดนี้...

จากคำกล่าวข้างต้นแสดงให้เห็นว่า ปัจจัยสำคัญในการทำให้เกิดแนวคิดยกระดับการศึกษาขั้นพื้นฐานให้สูงขึ้น เนื่องมาจากปัจจัยด้านเศรษฐกิจและสังคมเป็นสำคัญ แต่การที่ประเทศจะพัฒนาเศรษฐกิจไปในแนวทางใดย่อมขึ้นอยู่กับนโยบายของรัฐบาลเป็นสำคัญ การศึกษาสภาพทางการเมืองในแต่ละยุคจึงนับว่าเป็นส่วนสำคัญอีกประการหนึ่ง เพื่อจะได้ทราบถึงปัจจัยที่ส่งผลต่อแนวคิดทางการศึกษาอีกด้านหนึ่ง

สภาพทางการเมือง

สภาพทางการเมืองระหว่าง พ.ศ. 2520 - 2536 อยู่ในช่วงที่มีการเปลี่ยนแปลงผู้นำทางการเมืองถึง 7 คน คณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ (2535) กล่าวถึงสภาพทางการเมืองของไทยว่า

... ในทศวรรษที่ผ่านมาประเทศไทยมีเสถียรภาพทางการเมืองมากขึ้นเป็นลำดับ ซึ่งส่งผลให้นานาประเทศมีความมั่นใจที่จะเข้ามาลงทุนในประเทศไทยมากขึ้นแต่ความมีเสถียรภาพทางการเมืองมิได้หมายถึง การพัฒนาทางการเมืองในทิศทางที่ถูกต้อง ดังจะเห็นได้จากพฤติกรรมทางการเมืองของประชาชนในการเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรซึ่งสะท้อนให้เห็นสภาพปัญหาทางการเมืองบางประการ เช่น การไปใช้สิทธิลงคะแนนเสียงเลือกตั้งในการเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรเมื่อปี 2526 และปี 2531 มีผู้ไปใช้สิทธิเลือกตั้งทั่วประเทศเพียงร้อยละ 50.76 และ 63.56 ของผู้มีสิทธิเลือกตั้งทั้งหมดตามลำดับ และเมื่อพิจารณาการใช้สิทธิเลือกตั้งเฉพาะในเขตกรุงเทพมหานคร ซึ่งเป็นจังหวัดที่มีผู้มีสิทธิลงคะแนนเสียงเลือกตั้งมากที่สุดกลับมีผู้ไปใช้สิทธิลงคะแนนเสียงเลือกตั้งน้อยที่สุด เพียงร้อยละ 32.57 และ 37.30 ของจำนวนผู้มีสิทธิเลือกตั้งทั้งหมด การที่มีผู้ไปใช้สิทธิลงคะแนนเสียงเลือกตั้งจำนวนน้อยอาจเป็นเพราะสาเหตุต่าง ๆ เช่น ประชาชนไม่เห็นความสำคัญของการเลือกตั้ง และเบื่อหน่ายพฤติกรรมของสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร ถิ่นที่อยู่ไม่ตรงกับภูมิลำเนาตามทะเบียนราษฎร และยอดจำนวนผู้มีสิทธิเลือกตั้งไม่ตรงกับยอดบัญชีรายชื่อผู้เลือกตั้ง การจัดหน่วยเลือกตั้งบางหน่วยไม่เหมาะสม เป็นต้น นอกจากนี้เมื่อพิจารณาพฤติกรรม การหาเสียงของผู้สมัครรับเลือกตั้งพบว่า มีการหาเสียงที่ไม่ถูกต้องตามกฎหมาย การเสนอให้ชั่งเงินหรือทรัพย์สินมีแนวโน้มว่ายังคงจะเป็นปัญหาต่อไป ซึ่งพฤติกรรมดังกล่าวส่งผลให้พฤติกรรมในการลงคะแนนเสียงเลือกตั้งเป็นไปในแนวทางที่ไม่ถูกต้อง มีการรับผลประโยชน์เพื่อเป็นการตอบแทนจากการไปลงคะแนนเสียง พฤติกรรมต่าง ๆ เหล่านี้ย่อมส่งผลกระทบต่อโอกาสให้กลุ่มผลประโยชน์ที่มีความได้เปรียบทางเศรษฐกิจและสังคมอยู่แล้วเข้ามาบีบบังคับทางการเมือง การบริหารประเทศมากขึ้นทั้งยังเป็นเครื่องสะท้อนให้เห็นถึงความคิด และพฤติกรรมทางการเมืองที่เน้นความสำคัญของเงินและผลประโยชน์เหนือกว่าหลักการของความถูกต้องและจรรยาบรรณทางการเมือง ซึ่งสภาพต่าง ๆ

ดังกล่าวมีแนวโน้มว่าจะเป็นปัญหามากยิ่งขึ้นในอนาคต หากมิได้มีการสร้างพื้นฐานทางความคิดของพลเมืองให้มีจิตสำนึกทางการเมืองที่ถูกต้องเสียแต่เนิ่น ๆ . . .

จากสภาพการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคมและการเมืองดังกล่าวข้างต้น ทำให้ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ เกิดแนวคิดที่จะยกระดับการศึกษาขั้นพื้นฐานแก่คนในประเทศให้สูงขึ้นและให้มีการศึกษาตลอดชีวิต เพื่อให้เป็นผู้มีความรอบรู้ทันสมัย ทันเหตุการณ์ สามารถปรับตัวให้อยู่ในสังคมยุคโลกาภิวัตน์ได้อย่างมีความสุข และจะต้องให้ความรู้ขั้นพื้นฐานแก่ประชาชนสูงขึ้นกว่าเดิม เพื่อจะได้มีวิจาร์ณญาณและจิตสำนึกทางการเมืองที่ถูกต้องตั้งนั้น สภาพการเปลี่ยนแปลงด้านเศรษฐกิจ สังคมและการเมืองในยุคหลังการปฏิรูปการศึกษา จึงมีอิทธิพลต่อแนวคิดทางการประถมศึกษาของ ศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ เป็นอย่างมาก

นับเป็นเวลานานยาวนานที่ชีวิตของศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ ได้คลุกคลีอยู่ในแวดวงการศึกษา เริ่มตั้งแต่ชีวิตในวัยเด็กและประสบการณ์ด้านการศึกษาในถิ่นกำเนิดที่ท่านประทับใจไม่รู้ลืม รวมทั้งการศึกษาในเมืองหลวงและในต่างประเทศ ที่สร้างเสริม ให้เป็นผู้มีความรู้และความสามารถทางการศึกษาเป็นอย่างมาก ประกอบกับสภาพของสังคมในแต่ละยุค ส่งผลทำให้ท่านเกิดแนวคิดในการพัฒนาการศึกษาของชาติทุกระดับ ให้เจริญก้าวหน้า สิ่งที่ท่านมุ่งหลังอันสูงสุดคือสร้างโอกาสให้แก่คนชนบทได้ศึกษาเล่าเรียนให้มากที่สุด เพื่อให้คนในชนบทได้พัฒนาศักยภาพของตนเอง และช่วยพัฒนาชุมชนของตนให้เจริญขึ้น นับว่าศาสตราจารย์ ดร. ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์ เป็นผู้สร้างสรรค์ประโยชน์ด้านการศึกษาแก่คนส่วนใหญ่ของประเทศ ให้เป็นผู้มีคุณภาพชีวิตที่ดี เป็นอย่างยิ่ง